DR. CHANDRABHAN BHANUDAS CHAUDHARI

Sr. No.	Title of the Book	Publication Mode (Print/On Web/Both)	Publication Name	Publisher	ISBN	Page No	Publication Year
1	Agricultural Geography	E-Book	Self Published	Self-Published	978-93-5407-515-5	328	Aug 2020
	https://forms.gle/QEMq6AUuPyQN5Aug6						

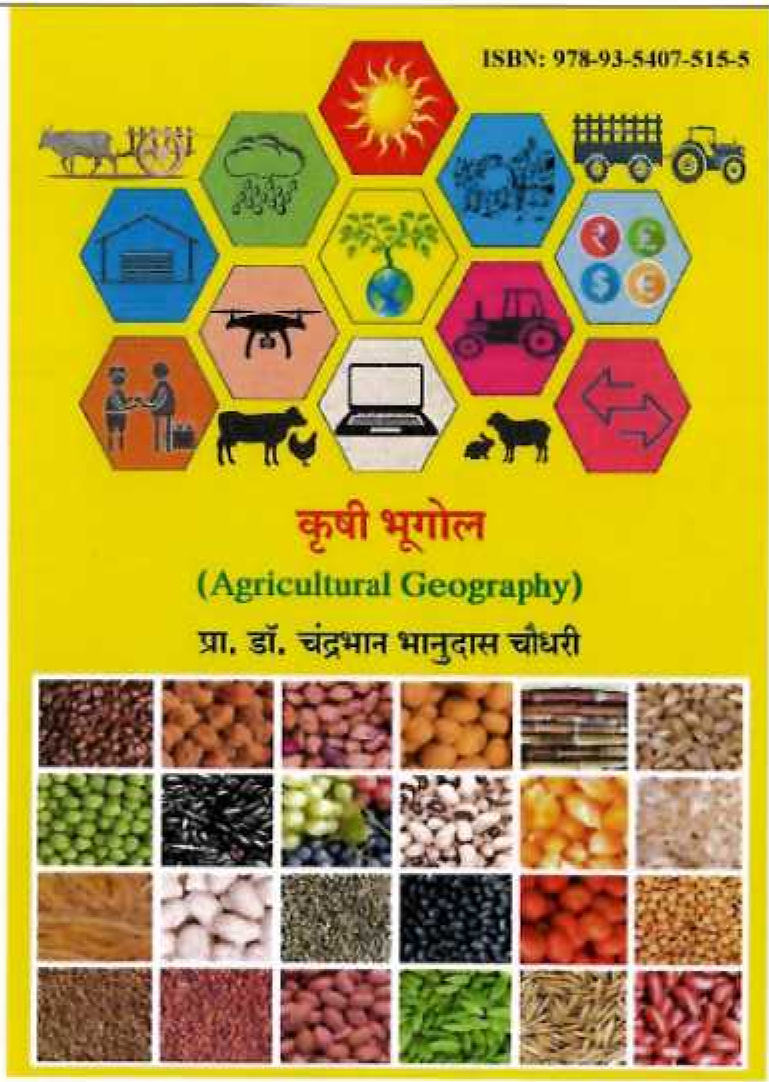

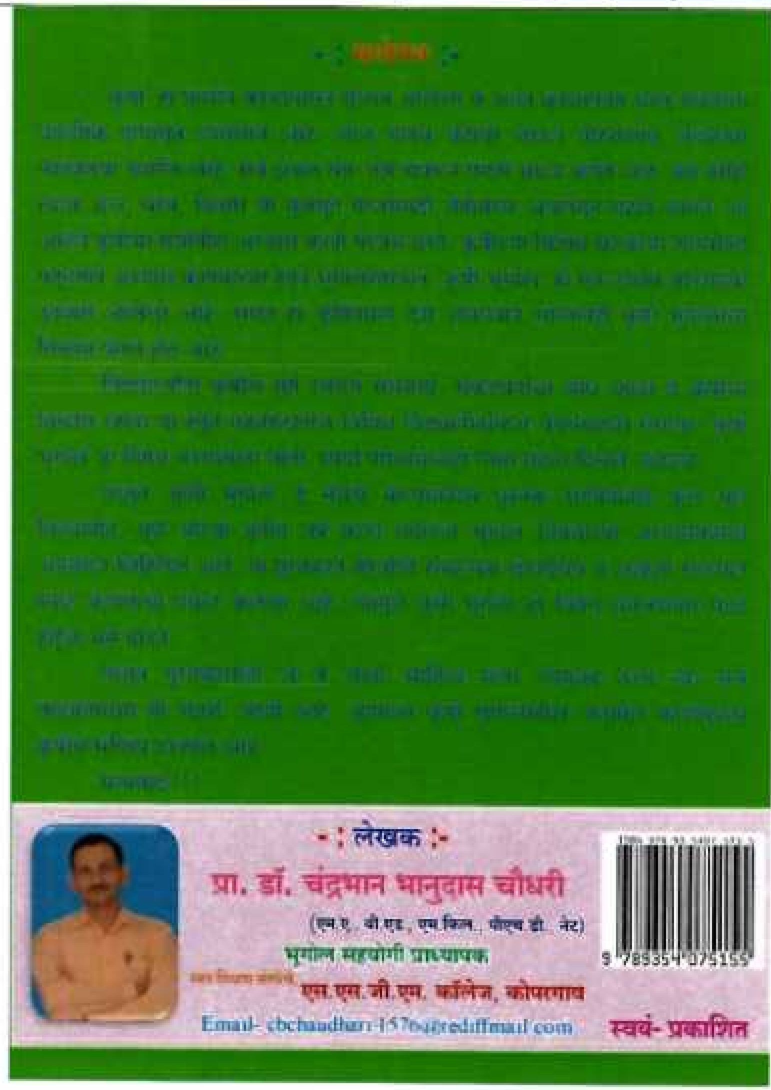

Principal
S.S.G.M.College
Kopargaon

2	Physical Geography	E-Book	Self Published	Self-Published	978-93-5408-717-2	259	Aug 2020
	https://forms.gle/yUwk4uG92xX2HUhb6						

ISBN : 978-93-5408-717-2

प्राकृतिक भूगोल

(Physical Geography)

डॉ. चंद्रभान भानुदास चौधरी

-: मनोगत :-

'भूगोलशास्त्र (Geography)' हा शास्त्रांची जननी किंवा शास्त्रांचे शास्त्र म्हणून ओळख असलेला, निसर्ग–मानव संबंध अभ्यासणारा, पर्यावरण संतुलनास दिशा देणारा, सर्वसमावेशक व बहुव्यापी विषय आहे. या विषयाचा मुख्य आधार 'प्राकृतिक भूगोल (Physical Geography)' हा आहे. 'प्राकृतिक भूगोल' प्रकृतीचा म्हणजेच निसर्गाचा अभ्यास करणारा मुलभूत विषय आहे. त्याच्या अभ्यासाशिवाय भूगोलशास्त्रास अर्थ व गती प्राप्त होऊ शकत नाही, कोणत्याही घटकाची ओळख करून देता येत नाही, तसेच मानवाचे चिरंतन अस्तित्व व विकास साध्य करणेही अशक्य आहे.

'प्राकृतिक भूगोल' हा विषय संपूर्ण जगात विविध स्तरांवर अभ्यासला जातो. स्पर्धा परीक्षांमध्ये त्यास मह त्व दिलेले आढळते. महाराष्ट्रातील विविध विद्यापीठांमध्ये ही पदवी व पदव्युत्तर वर्गाच्या अभ्यासक्रमात विद्यार्थ्यांना पृथ्वीचे स्वरूप समजावे, नैसर्गिक संकल्पनांचा बोध व्हावा व भूगोलशास्त्राचा विकास व्हावा या हेतूने 'प्राकृतिक भूगोल' हा विषय समाविष्ट केला गेलेला आहे.

प्रस्तुत 'प्राकृतिक भूगोल' हे मराठी माध्यमातील पुस्तक सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे यांच्या प्रथम वर्ष कला वर्गाच्या प्रथम सत्राच्या भूगोल विषयाच्या अभ्यासक्रमास अनुसरून लिहिलेलं आहे. या पुस्तकात बहुतांशी संकल्पना रंगीत छायाचित्र व आकृती स्वरूपात स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. त्यामुळे 'प्राकृतिक भूगोल' हा विषय समजण्यास मदत होईल असे वाटते.

प्रस्तुत पुस्तकासाठी जे–जे संदर्भ साहित्य मला उपयुक्त ठरले त्या सर्व ज्ञानसागरांचा मी शतशः ऋणी आहे. आपल्या या भूगोलशास्त्रातील अनमोल कार्यामुळेच भूगोलशास्त्राचे भविष्य उज्ज्वल आहे.

धन्यवाद!!!!

-: लेखक :-
प्रा. डॉ. चंद्रभान भानुदास चौधरी
(एम.ए., बी.एड., एम.फिल., पीएच.डी., नेट)
भूगोल सहयोगी प्राध्यापक
एस.एस.जी.एम. कॉलेज, कोपरगाव
Email- cbchaudhari.1576@rediffmail.com

9 789354 087172
स्वयं-प्रकाशित

Principal
S.S.G.M.College
Kopargaon

3	Practical Geography-I	E-Book	Self Published	Self-Published	978-93-5416-237-4	182	Sep 2020
							https://forms.gle/kRwwUYMCDgxnEzKY9

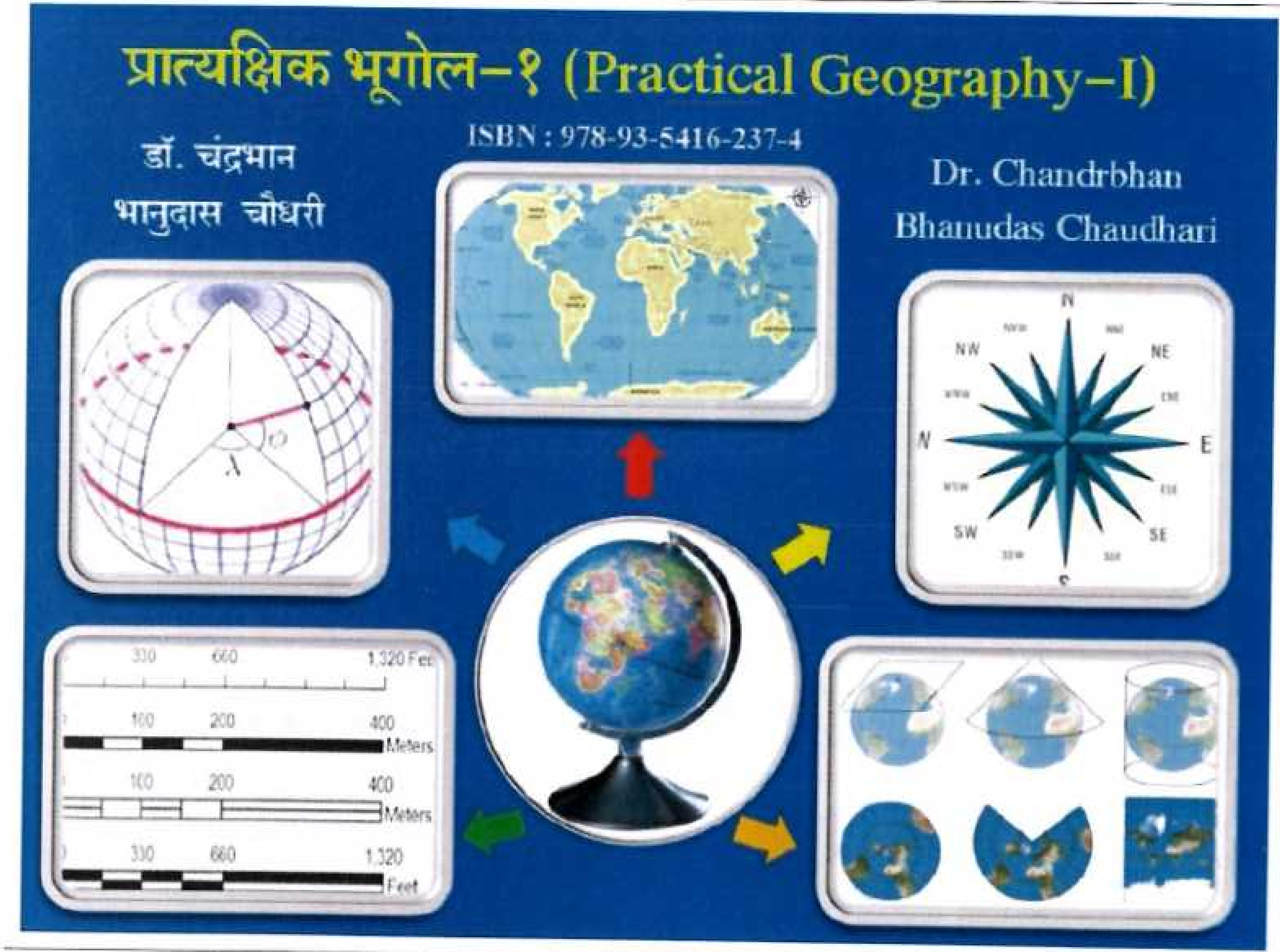

Principal
S.S.G.M. College
Kopargaon

4	Commercial Geography-I	E-Book	Self-Published	Self-Published	978-93-5426-241-8	124	Nov 2020
	https://forms.gle/odvpXSasKWzh2ByJ8						

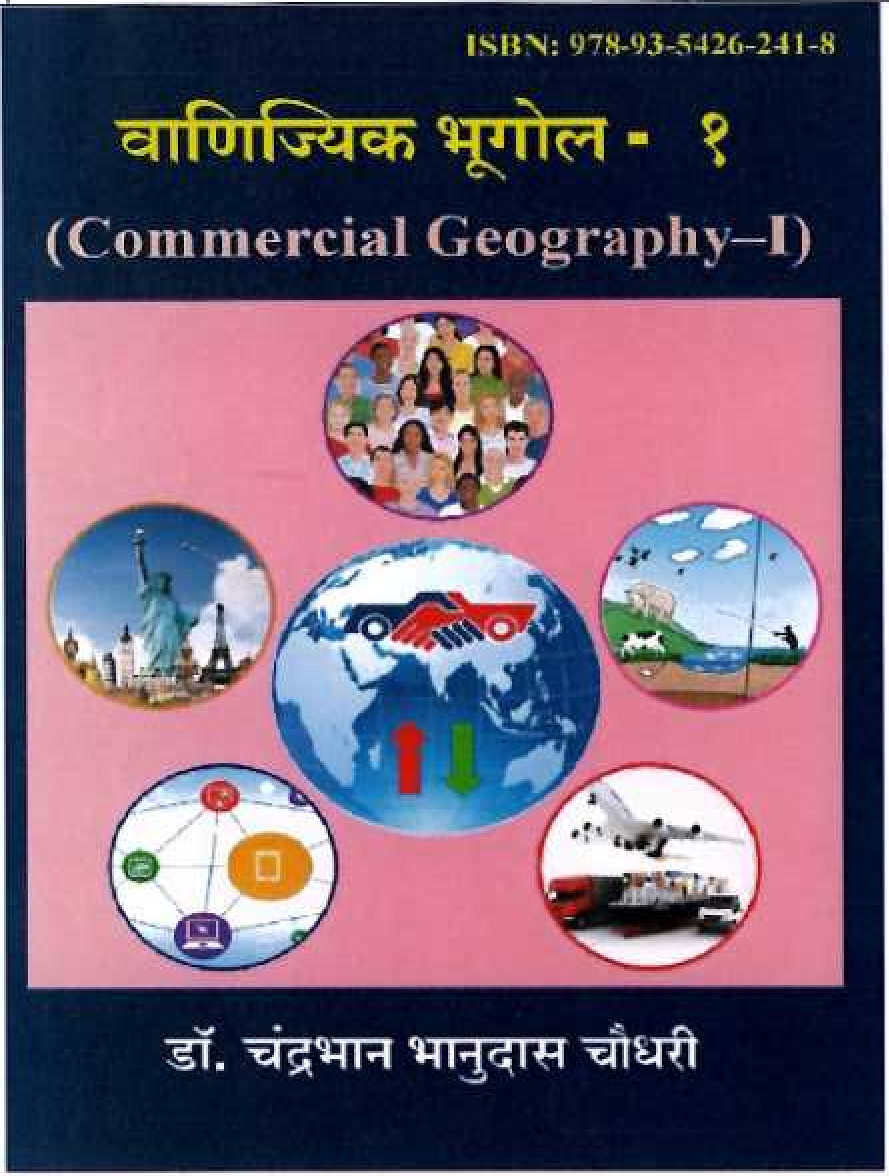

–: मनोगत :–

निसर्ग–मानव परस्पर संबंधांचा क्रमबद्ध व शास्त्रीय पद्धतीने अभ्यास करणाऱ्या 'भूगोलशास्त्र (Geography)' या विषयाच्या 'प्राकृतिक भूगोल (Physical Geography)' व 'मानवी भूगोल (Human Geography)' अशा दोन मुख्य शाखा आहेत. 'प्राकृतिक भूगोल' निसर्गाचा अभ्यास करणारी तर 'मानवी भूगोल' मानवी जीवन वैशिष्ट्यांचा अभ्यास करणारी ज्ञानशाखा आहे. औद्योगिक क्रांतीनंतर मानवी ज्ञानाची क्षितिजे विस्तारल्यामुळे या मुलभूत शाखांमध्ये अनेक उपशाखा व विशेषीकृत विषय उदयास आलेत.

'वाणिज्यिक भूगोल (Commercial Geography)' हा 'मानवी भूगोल' या मुलभूत शाखेच्या 'आर्थिक भूगोल (Economic Geography)' या उपशाखेतून १८ व्या शतकात उदयास आलेला उपयोजित व विशेषीकृत विषय आहे. 'वाणिज्यिक भूगोल' या विषयात व्यापार, वाहतूक, दळणवळण, पर्यटन, बँक, साठवणूक इ. वाणिज्यिक क्रियांचा भौगोलिक संदर्भाने आणि मानवी विकासाच्या हेतूने पध्दतशीर अभ्यास केला जातो.

प्रस्तुत 'वाणिज्यिक भूगोल–१' हे मराठी माध्यमातील पुस्तक सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे यांच्या FYBCom: Semester–I (CBCS Pattern: 2019) भूगोल विषयाच्या अभ्यासक्रमास अनुसरून लिहिलेलं आहे. या पुस्तकात बहुतांशी संकल्पना अद्ययावत आकडेवारी, रंगीत चित्र व आकृती स्वरूपात स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. त्यामुळे 'वाणिज्यिक भूगोल' हा विषय समजण्यास मदत होईल असे वाटते.

प्रस्तुत पुस्तकासाठी जे–जे संदर्भ साहित्य मला उपयुक्त ठरले त्या सर्व ज्ञानसागरांचा मी शतशः ऋणी आहे. आपल्या या भूगोलशास्त्रातील अनमोल कार्यामुळेच भूगोलशास्त्राचे भविष्य उज्ज्वल आहे.

धन्यवाद!!!!

–: लेखक :–

प्रा. डॉ. चंद्रभान भानुदास चौधरी

(एम.ए., बी.एड., एम.फिल., पीएच.डी., नेट)

भूगोल सहयोगी प्राध्यापक

एस.एस.जी.एम. कॉलेज, कोपरगाव

Email- cbchaudhari.1576@rediffmail.com

स्वयं–प्रकाशित

Principal S.S.G.M. College Kopargaon

5	Commercial Geography-II	E-Book	Self-Published	Self-Published	978-93-5457-177-0	250	April 2021
							https://forms.gle/81KcWtRLikAbVFoP6

ISBN: 978-93-5457-177-0

वाणिज्यिक भूगोल – २
(Commercial Geography–II)

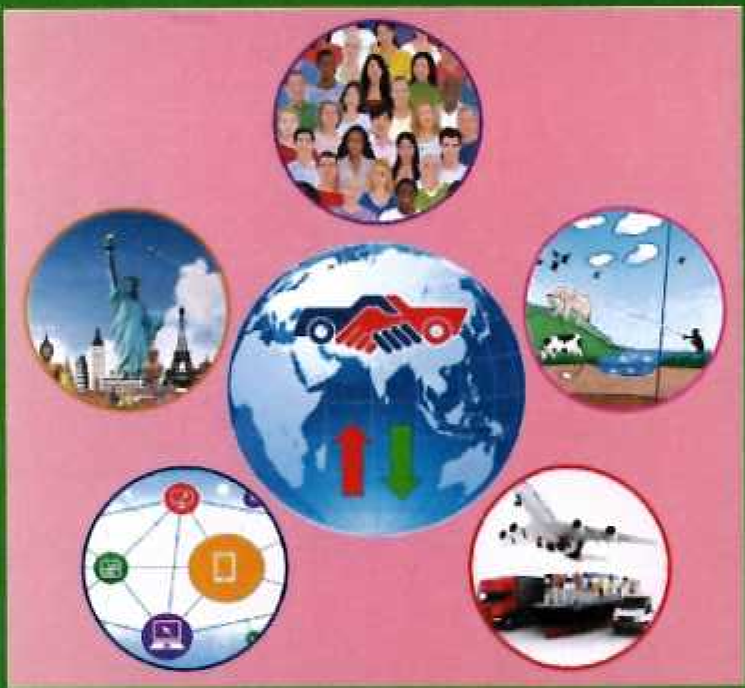

डॉ. चंद्रभान भानुदास चौधरी

–: मनोगत :–

निसर्ग-मानव परस्पर संबंधांचा क्रमबध्द व शास्त्रीय पध्दतीने अभ्यास करणाऱ्या 'भूगोलशास्त्र (Geography)' या विषयाच्या 'प्राकृतिक भूगोल (Physical Geography)' व 'मानवी भूगोल (Human Geography)' अशा दोन मुख्य शाखा आहेत. 'प्राकृतिक भूगोल' निसर्गाचा अभ्यास करणारी तर 'मानवी भूगोल' मानवी जीवन वैशिष्ट्यांचा अभ्यास करणारी ज्ञानशाखा आहे. औद्योगिक क्रांतीनंतर मानवी ज्ञानाची क्षितिजे विस्तारल्यामुळे या मुलभूत शाखांमध्ये अनेक उपशाखा व विशेषीकृत विषय उदयास आलेत.

'वाणिज्यिक भूगोल (Commercial Geography)' हा 'मानवी भूगोल' या मुलभूत शाखेच्या 'आर्थिक भूगोल (Economic Geography)' या उपशाखेतून १८ व्या शतकात उदयास आलेला उपयोजित व विशेषीकृत विषय आहे. 'वाणिज्यिक भूगोल' या विषयात व्यापार, वाहतूक, दळणवळण, पर्यटन, बँक, साठवणूक इ. वाणिज्यिक क्रियांचा भौगोलिक संदर्भाने आणि मानवी विकासाच्या हेतूने पध्दतशीर अभ्यास केला जातो.

प्रस्तुत 'वाणिज्यिक भूगोल–२' हे मराठी माध्यमातील पुस्तक सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे यांच्या FYBCom: Semester–II (CBCS Pattern: 2019) भूगोल विषयाच्या अभ्यासक्रमास अनुसरून लिहिलेलं आहे. या पुस्तकात बहुतांशी संकल्पना अद्ययावत आकडेवारी, रंगीत चित्र व आकृती स्वरूपात स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. त्यामुळे 'वाणिज्यिक भूगोल' हा विषय समजण्यास मदत होईल असे वाटते.

प्रस्तुत पुस्तकासाठी जे–जे संदर्भ साहित्य मला उपयुक्त ठरले त्या सर्व ज्ञानसागरांचा मी शतश: ऋणी आहे. आपल्या या भूगोलशास्त्रातील अनमोल कार्यामुळेच भूगोलशास्त्राचे भविष्य उज्ज्वल आहे.

धन्यवाद!!!!

–: लेखक :–

प्रा. डॉ. चंद्रभान भानुदास चौधरी

(एम.ए., बी.एड., एम.फिल., पीएच.डी., नेट)

भूगोल सहयोगी प्राध्यापक

एस.एस.जी.एम. कॉलेज, कोपरगाव

Email- cbchaudhari1576@rediffmail.com

स्वयं–प्रकाशित

Principal
S.S.G.M. College
Kopargaon

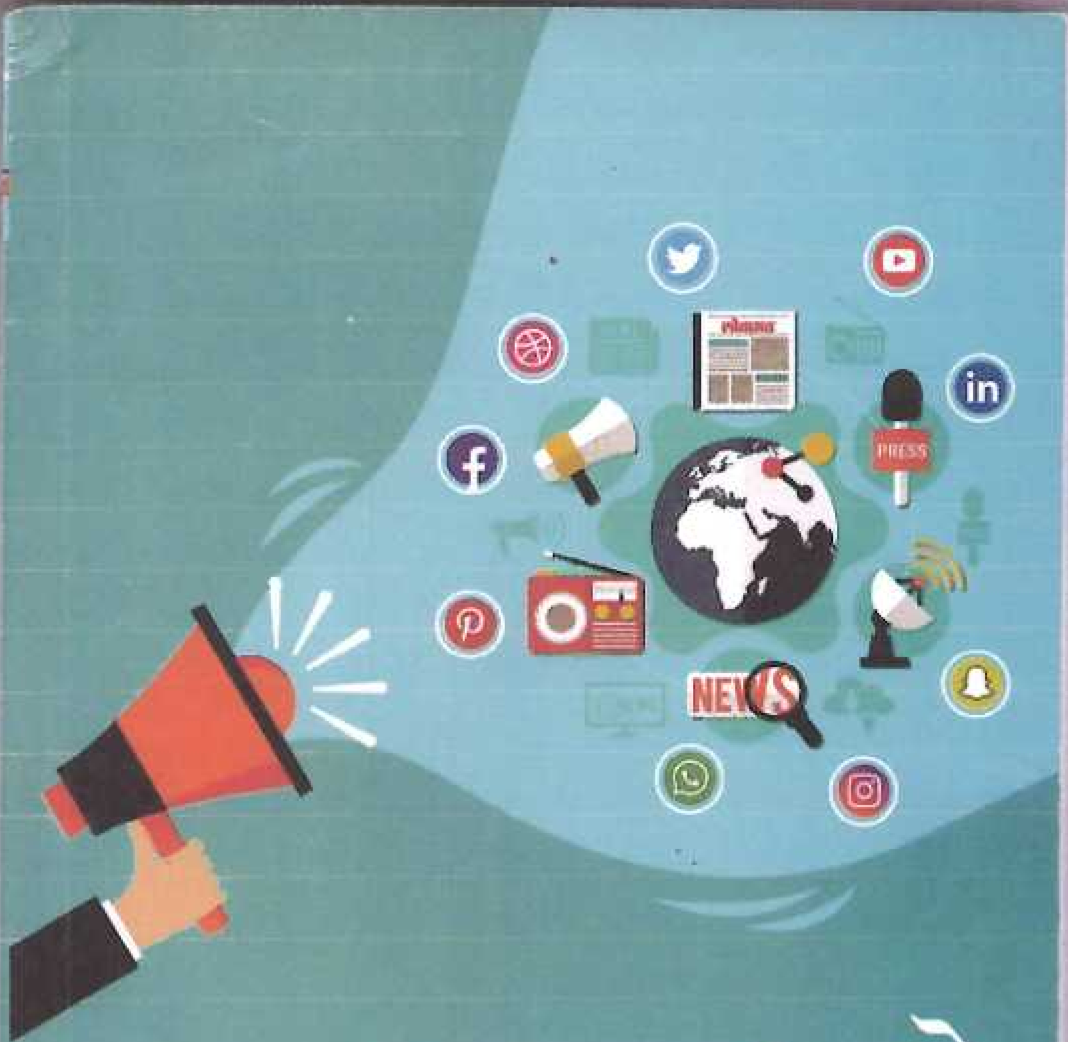

प्रसारमाध्यमे आणि मराठी

Prashant

प्रा. डॉ. उज्ज्वला भोर

Principal

१९९० नंतर आलेल्या 'खाउजा' धोरणामुळे परिवर्तन पावलेल्या परिस्थितीने 'जग हीच एक बाजारपेठ' बनली. काळ जसा झपाट्याने पुढे जाऊ लागला तसे जीवनातील अनेक क्षेत्रामध्ये बदल जाणवू लागले. संगणक-इंटरनेटचे जाळे पसरले. गुगलवर माहितीचा साठा आला. दूरध्वनी ऐवजी मोबाईल आले. त्यांनी स्मार्ट रूप धारण केले. व्हॉट्सअप, फेसबुक, इंस्टाग्राम, ट्विटर असे सोशल मीडियाचे एक जाळे पसरले. तंत्रज्ञान प्रगत, अद्ययावत झाले. पाहता पाहता या तंत्रज्ञानाने जगातील सर्व क्षेत्रावर पकड मजबूत केली. जग जवळ आणण्याला प्रामुख्याने कारणीभूत ठरली ती नवतंत्रज्ञानाचे बळ लाभलेली प्रसारमाध्यमे. प्रसारमाध्यमांच्या स्वरूप व वापरात होत गेलेल्या या बदलाबरोबरच त्याद्वारे अभिव्यक्त व सादर होणाऱ्या कार्यक्रमांतही बदल होत गेले. या बदलांना अनुसरून जनमनावर गारुड करणाऱ्या या प्रसारमाध्यम क्षेत्रात मोठी उलाढाल होऊ लागली. रोजगाराच्या अनेक नवनवीन संधी निर्माण झाल्या. स्वाभाविकच, त्याबाबतचे तंत्र व कौशल्ये शिकवण्याची गरज निर्माण झाली. तंत्र व कौशल्ययुक्त कारागिरीला नवकल्पनायुक्त सर्जनशीलतेची, भाषिक कौशल्याची जोड लाभली तर; प्रसारमाध्यमांच्या विस्ताराबरोबरच सांस्कृतिक जीवन संपन्न करणाऱ्या उज्वल भविष्याचेही चित्र उभे राहू शकते...

मराठी : पत्रकारिता ₹ 350

Prashant

ISBN 978-93-90483-59-4

9 789390 483594

Also Available in
e-Book
kopykitab.com

www.prashantpublications.com
prashantpublication.jal@gmail.com

Principal
S.S.G.M. College
Kopargaon

प्रसारमाध्यमे आणि मराठी
Prasarmadhyame Aani Marathi
© सुरक्षित

■ प्रकाशक । मुद्रक
रंगराव पाटील
प्रशांत पब्लिकेशन्स
3, प्रताप नगर, श्री संत ज्ञानेश्वर मंदिर रोड,
नूतन मराठा महाविद्यालयाजवळ,
जळगाव 425001.

■ दूरध्वनी । वेब । ईमेल
0257-2235520,2232800
www.prashantpublications.com
prashantpublication.jal@gmail.com

■ आवृत्ती । आयएसबीएन । किंमत
नोव्हेंबर 2020
978-93-90483-59-4
₹ 350/-

■ अक्षरजुळवणी
प्रशांत पब्लिकेशन्स

e-Books are available online at www.prashantpublications.com
Prashant Publications *app for e-Books*
kopykitab.com • amazon.com • play.google.com

या पुस्तकातील कोणताही मजकूर, कोणत्याही स्वरूपात वा माध्यमात पुर्नप्रकाशित अथवा संग्रहित करण्यासाठी लेखक/प्रकाशक दोघांचीही लेखी पूर्वपरवानगी घेणे बंधनकारक आहे.

पा
जीवन

Principal
S.S.G.M.College
Kopargaon

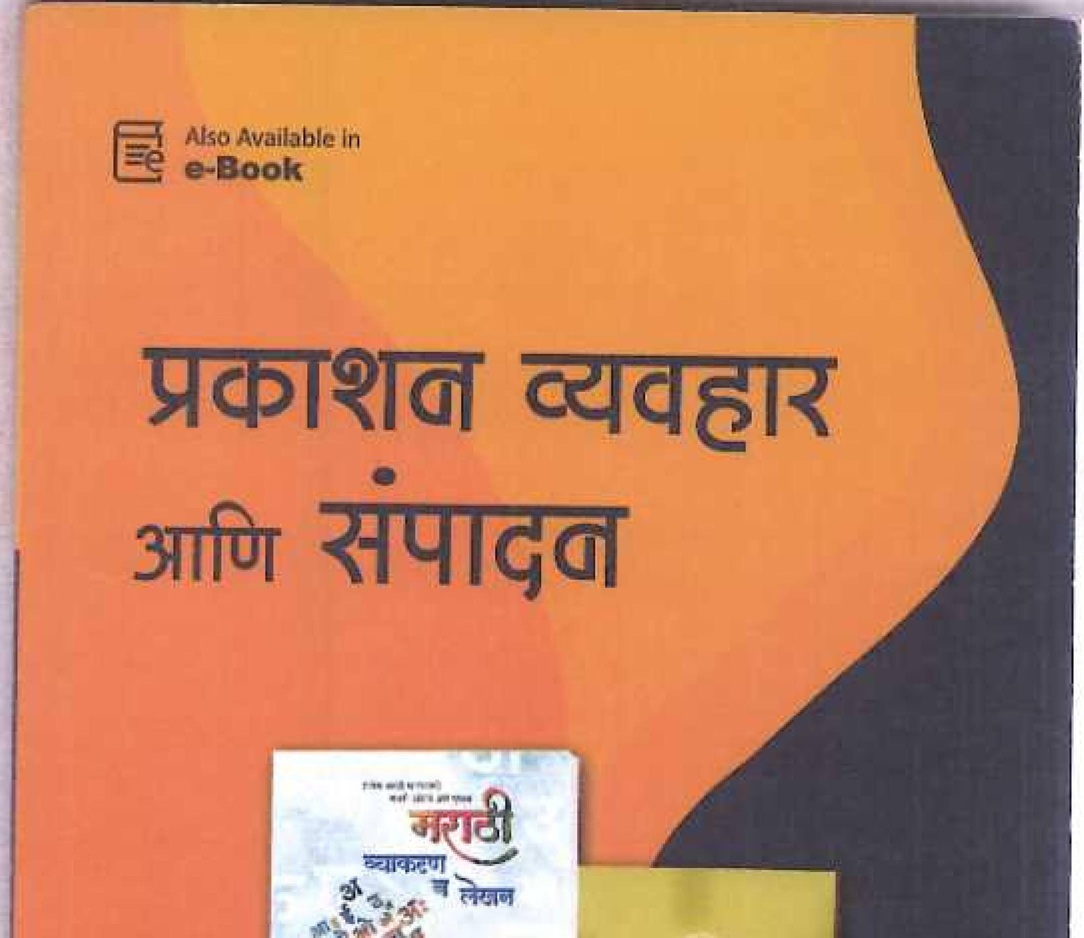

Principal
S.S.G.M. College
Kopargaon

ग्रंथांचे म्हणजेच पुस्तकाचे मानवी जीवनात काय व किती महत्त्व आहे, हे आज सर्वांनाच माहित आहे. ग्रंथांना प्राचीन अशी दीर्घ परंपरा आहे. हस्तलिखित स्वरूपात आणि विविध विषयावर विविध प्रकारात होणारे ग्रंथलेखन छपाई कलेमुळे, सुबक, नेटके व देखणे रूप घेऊन अवतरले. त्याला आधुनिक तंत्रज्ञानाची जोड देऊन, ते आकर्षक छायाचित्र, गुळगुळीत, चमकदार कागदाने शोभिवंत बनले, कलात्मकतेने सजले आणि तशाच नव तंत्रज्ञानाच्या मार्गाने आज वाचकांपर्यंत पोहोचत आहेत. लेखकाने केलेल्या ग्रंथ लेखनाइतकीच, त्याला पुस्तक रूप देऊन वाचकांपर्यंत पोहोचविणारी व्यवस्था म्हणून प्रकाशन व्यवस्थाही तितकीच महत्त्वाची आहे. एवढेच नव्हे तर, अनेकांच्या सहभागाने ग्रंथ निर्मितीचे कार्य संपन्न करणारी ही प्रक्रिया एक 'सांघिक प्रक्रिया' आहे. म्हणजेच अनेक छोट्या व्यावसायिकांच्या, कलाकार व कारागिरांच्या सहकार्य, समन्वय व सुसंवादातून चालणारा असा 'प्रकाशन व्यवसाय' आहे.

Download
Prashant Publications
app for e-Books

Also e-Books are available online at

• kopykitab.com • amazon.com
• play.google.com
• www.prashantpublications.com

Prashant

मराठी ₹ 145

ISBN 978-93-89493-37-5

9789389493375

www.prashantpublications.com
prashantpublication.jal@gmail.com

Principal
S.S.G.M.College
Kopargaon

प्रकाशन व्यवहार आणि संपादन

Prakashan Vyavhar Aani Sampadan

© सुरक्षित

प्रकाशक । मुद्रक
रंगराव पाटील
प्रशांत पब्लिकेशन्स
3, प्रताप नगर, श्री संत ज्ञानेश्वर मंदिर रोड,
नूतन मराठा महाविद्यालयाजवळ,
जळगाव 425001.

दूरध्वनी । वेब । ईमेल
0257-2235520, 2232800
www.prashantpublications.com
prashantpublication.jal@gmail.com

आवृत्ती । आयएसबीएन । किंमत
सप्टेंबर 2020
978-93-89493-37-5
₹ 145/-

अक्षरजुळवणी
प्रशांत पब्लिकेशन्स

e-Book s are available online at www. prashantpublications. com
Prashant Publications *app for e-Books*
kopykitab. com • amazon. com • play. google. com

या पुस्तकातील कोणताही मजकूर, कोणत्याही स्वरूपात वा माध्यमात पुर्नप्रकाशित अथवा संग्रहित करण्यासाठी लेखक/प्रकाशक दोघांचीही लेखी पूर्वपरवानगी घेणे बंधनकारक आहे.

Principal
S.S.G.M.College
Kopargaon

एम. कॉम. भाग-२ : सेमिस्टर-४

New Syllabus

विपणनातील आधुनिक प्रवाह

डॉ. ज्ञानदेव लक्ष्मण निटवे
अर्जुन भानुदास भागवत
अस्मिता वैभव कुलकर्णी
कल्पना अशोक रूपनवर

NIRALI PRAKASHAN
ADVANCEMENT OF KNOWLEDGE

Principal
S.S.G.M. College
Kopargaon

2020 च्या सुधारित अभ्यासक्रमावर आधारित

नवीन अभ्यासक्रम

विपणनातील आधुनिक प्रवाह

Recent Advances in Marketing

एम.कॉम. - द्वितीय वर्ष : सत्र - 4

Special Elective Subject - Group 'H' (Advanced Marketing)

CBCS Pattern

◈ लेखक ◈

डॉ. ज्ञानदेव लक्ष्मण निटवे
M.Com, M.Phil, G.D.C. & A, B.Ed., Ph.D.
जयवंत शिक्षण प्रसारक मंडळाचे,
जयवंतराव सावंत वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय,
हडपसर, पुणे

प्रा. अर्जुन भानुदास भागवत
M.Com., G.D.C. & A, Set
रयत शिक्षणसंस्थेचे,
एस.एम. जोशी कॉलेज,
हडपसर, पुणे

प्रा. अस्मिता वैभव कुलकर्णी
M.Com., M.Phil., SET
महाराष्ट्र गर्ल्स एज्युकेशन सोसायटीचे,
हुजूरपागा महिला वाणिज्य महाविद्यालय, पुणे

प्रा. कल्पना अशोक रूपनवर
M.Com., B.Ed.
पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी (मुंबईचे),
डॉ. आंबेडकर कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, येरवडा, पुणे

किंमत : ₹ 110.00

NIRALI PRAKASHAN
ADVANCEMENT OF KNOWLEDGE

N5724

Principal
S.S.G.M. College
Kopargaon

विपणनातील आधुनिक प्रवाह
प्रथम आवृत्ती : एप्रिल २०२१

ISBN : 978-93-5451-086-1

© : लेखक

प्रकाशक
निराली प्रकाशन
अभ्युदय प्रगती, १३१२, शिवाजीनगर,
जंगली महाराज रोड, पुणे ४११ ००५.
फोन : (०२०) २५५१ २३३६/३७/३९
फॅक्स : (०२०) २५५१ १३७९.
Email : niralipune@pragationline.com

मुद्रक
योगिराज प्रिंटर्स अॅन्ड बाइंडर्स
सर्व्हे नं. १०/१, धुले इंडस्ट्रिअल इस्टेट,
नांदेड गाव रोड, ता. हवेली,
पुणे - ४११ ०४१.
मो. : ९८५००४६५१७/९४०४२३३०४१

पुस्तक मिळण्याचे ठिकाण

प्रगती बुक सेंटर : पुणे : Email : pbcpune@pragationline.com

- १५७, बुधवार पेठ, रतन टॉकिजसमोर, **पुणे २. मो.** ९६५७७०३१४८
- ६७६/ब, बुधवार पेठ, जोगेश्वरी मंदिरासमोर, **पुणे २. मो.** ९६५७७०३१४७
- १५२, बुधवार पेठ, जोगेश्वरी मंदिराशेजारी, **पुणे २.** ☎ ८०८७८८१७९५

प्रगती बुक कॉर्नर : मुंबई : Email : pbcmumbai@pragationline.com

- अपूर्वा बिल्डिंग, शॉप नं. १, शारदाश्रम सोसायटी समोर, भवानी शंकर रोड, दादर (पश्चिम), **मुंबई २८.**
  ☎ (०२२) २४२२३५२६

प्रमुख वितरण केंद्रे

निराली प्रकाशन : पुणे

- ११९, बुधवार पेठ, जोगेश्वरी मंदिर मार्ग, **पुणे ४११ ००२.** ☎ (०२०) २४४५ २०४४ **मो.** ९६५७७०३१४५
  Email : nirallocal@pragationline.com

निराली प्रकाशन : धायरी (पुणे)

- सर्वे नं. २८/२७ धायरी-कात्रज रोड, पारी कंपनीजवळ, **पुणे ४११ ०४१.** ☎ (०२०) २४६९ ०२०४
  मो. ९६५७७०३१४३ Email : bookorder@pragationline.com

मुंबई

- ३८५, एस.व्ही.पी. मार्ग, रसधारा को. ऑप. हाउसिंग सोसायटी लि., गिरगाव, **मुंबई ४०० ००४.**
  ☎ (०२२) २३८५ ६३३९/२३८६ ९९७६ **फॅक्स :** (०२२) २३८६ ९९७६. **मो.** ९३२०१२९५८७
  Email : mumbai@niralibooks.com

वितरक शाखा

निराली प्रकाशन :

- ३४, व्ही. व्ही. गोलानी मार्केट, नवी पेठ, **जळगाव ४२५ ००१.** ☎ (०२५७) २२२ ०३९५. **मो.** ९४२३४९१८६०
  Email : jalgaon@niralibooks.com
- न्यू महाद्वार रोड, केदार लिंग प्लाझा, पहिला मजला, आय. डी. बी. आय. बँकेसमोर, **कोल्हापूर ४१६ ०१२.**
  मो. ९८५० ०४६ १५५ Email : kolhapur@niralibooks.com
- लोकरत्न कमर्शियल कॉम्प्लेक्स, दुकान नं. ३, सीताबर्डी, **नागपूर ४४० ०१२.** ☎ (०७१२) २५४७ १२९.
  Email : nagpur@niralibooks.com

Note : Every possible effort has been made to avoid errors or omissions in this book. In spite this, errors may have crept in. Any type of error or mistake so noted, and shall be brought to our notice, shall be taken care of in the next edition. It is notified that neither the publisher, nor the author or book seller shall be responsible for any damage or loss of action to any one of any kind, in any manner, therefrom. The reader must cross check all the facts and contents with original Government notification or publications.

इतर शाखा : दिल्ली, बंगळुरू, हैदराबाद, चेन्नई

• www.marketing@pragationline.com • www.pragationline.com

Principal
S.S.G.M.College
Kopargaon

लेखकांचे परिचय

डॉ. ज्ञानदेव लक्ष्मण निटवे

M.Com., M.Phil., G.D.C & A., B.Ed., Ph.D.

डॉ. ज्ञानदेव लक्ष्मण निटवे हे जयवंत शिक्षण प्रसारक मंडळाचे जयवंतराव सावंत वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय या ठिकाणी वाणिज्य विभागामध्ये साहाय्यक प्राध्यापक पदावर कार्यरत असून त्यांना महाविद्यालयीन स्तरावर 10 वर्षे अध्यापनाचा समृद्ध अनुभव आहे.

त्यांनी एम.कॉम. आणि एम. फिल. चे शिक्षण सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाच्या वाणिज्य आणि संशोधन विभागातून पूर्ण केलेले आहे. पीएच.डी. ची पदवी त्यांनी स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ नांदेड येथून संपादन केली आहे.

डॉ. निटवे यांनी आजवर विविध महाविद्यालये व संस्थांमध्ये आयोजित चर्चासत्रे, परिषदा व कार्यक्रमांमध्ये सहभाग नोंदविला असून त्यांची 11 पुस्तके आणि 20 पेक्षा अधिक शोधप्रबंध प्रकाशित झाले आहेत. तसेच डॉ. निटवे हे सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाच्या राष्ट्रीय सेवा योजनेचे कार्यक्रम अधिकारी आणि विभागीय समन्वयक म्हणून कार्यरत आहेत.

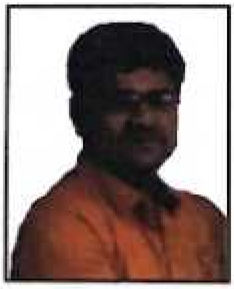

प्रा. अर्जुन भानुदास भागवत

M.Com., G.D.C. & A., SET.

प्रा. अर्जुन भानुदास भागवत हे रयत शिक्षण संस्थेच्या एस. एम. जोशी कॉलेज, हडपसर, पुणे या ठिकाणी वाणिज्य विद्याशाखा प्रमुख व विभाग प्रमुख म्हणून कार्यरत आहे. त्यांना महाविद्यालयीन स्तरावर १० वर्ष अध्यापनाचा समृद्ध अनुभव आहे. त्यांनी संपूर्ण शिक्षण हे सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठामधून पूर्ण केलेले आहे.

प्रा. भागवत यांनी आजवर ४७ विविध महाविद्यालये व संस्थांमध्ये आयोजित चर्चासत्रे, परिषदा व कार्यक्रमांमध्ये सहभाग नोंदविला असून २४ संशोधन लेखांचे सादरीकरण केलेले आहे. तसेच विविध UGC Care Listed, Peer Reviewed व Refereed Journal मध्ये त्यांनी १७ संशोधनपर लेख प्रसिद्ध केलेले आहे. सरांचा नावीन्यपूर्ण उपक्रम व शैक्षणिक व्यवस्थापन हा आवडीचा विषय असून शैक्षणिक संस्थांच्या विकासासाठी राबविल्या जाणाऱ्या कल्पक प्रकल्पांचे व्यवस्थापन या विषयामध्ये त्यांचे संशोधन कार्य सुरू आहे. विभागप्रमुख म्हणून काम करीत असताना त्यांनी विविध विद्यार्थीकेंद्रित व नाविन्यपूर्ण उपक्रम आपल्या महाविद्यालयामध्ये आयोजित केलेले आहेत.

प्रा. अस्मिता वैभव कुलकर्णी

M.Com., M.Phil.

प्रा. अस्मिता वैभव कुलकर्णी या हुजुरपागा महिला वाणिज्य महाविद्यालयात प्राध्यापक म्हणून 10 वर्षे कार्यरत आहेत. 17 वर्षे अध्यापनाचा अनुभव. विविध महाविद्यालये व संस्थांनी आयोजित केलेल्या चर्चा व परिषदांमध्ये सहभाग नोंदविला आहे. तसेच त्यांनी एकूण 8 पुस्तकांचे लेखन केले आहे.

प्रा. अस्मिता कुलकर्णी यांनी राज्य, राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पातळीवर 15 शोधनिबंध प्रकाशित केले आहेत. तसेच त्यांना पोलीसमित्र संघ राज्यस्तरीय आदर्श प्राध्यापिका पुरस्कार आणि महाराष्ट्र गर्ल्स एज्युकेशन सोसायटीचा उत्कृष्ट उपक्रमशील शिक्षक पुरस्कार मिळाला आहे.

प्रा. कल्पना अशोक रूपनवर

M.Com., B.Ed.

प्रा. कल्पना अशोक रूपनवर या पीपल्स् एज्युकेशन सोसायटी (मुंबईचे) डॉ. आंबेडकर कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय येरवडा, पुणे या ठिकाणी वाणिज्य विभागामध्ये साहाय्यक प्राध्यापक पदावर कार्यरत आहेत. प्रा. कल्पना अशोक रूपनवर यांनी आजवर विविध महाविद्यालये व संस्थांमध्ये आयोजित चर्चासत्रे, परिषदा व कार्यक्रमांमध्ये सहभाग नोंदविला आहे.

niralipune@pragationline.com | www.pragationline.com
Also find us on www.facebook.com/niralibooks
@nirali.prakashan

N5724

ISBN 935451086-8
9 789354 510861

Principal
S.S.G.M.College

SARASWATI
The Research Journal

50

Special Issue
Global and Internal Politics: Issues and Areas

SBES College of Arts and Commerce, Aurangabad, Maharashtra

Principal
S.S.G.M.College
Kopargaon

Special Issue (1) 2020-21, ISSN 2229 - 5224

Saraswati
The Research Journal

Special Issue
Internal and Global Politics : Issues and Areas

Editorial Board
Prof. M.A. Paithankar
In-charge Principal
Prof. M.M. Gaikwad
Vice-Principal
Dr. P.P. Deo
Vice-Principal

Executive Editor of this issue
Prof. N.B. Aghav
Head, Department of Political Science

Please Note

- The views expressed in this publication are purely personal judgments of the contributors and do not reflect the views of SBES College of Arts and Commerce, Aurangabad, Maharashtra or the editorial board of the research journal.
- No part of this publication may be reproduced or copied in any form by any means without prior written permission.
-

ISSN 2229 – 5224

© All rights reserved

Email feedback to sbescollegeac@yahoo.com

Published and Typesetting
SBES College of Arts and Commerce, Aurangabad, Maharashtra Printed

Principal
S.S.G.M.College,
Kopargaon

2020-21

50

कोरोनी काळातील वाढती न्यायालयीन सक्रियता

डॉ .सुपेकर वैशाली प्रशांत

प्रस्तावना-

प्रामुख्याने न्यायालयात येणारे खटले हे,तक्रारीच्या किंवा याचिकेच्या स्वरूपात दाखल होतात, मात्र जेव्हा कोणतीही तक्रार आलेले नाही आणि एखादा सार्वजनिक विषय घेऊन न्यायालयाने स्व:तहून पुढाकार घेतला असेल तर ,त्याला न्यायालयीन सक्रियता म्हणतात. भारताचे ३७ वे सरन्यायाधीश (२००७ ते २०१० या कालावधीमध्ये ते भारताचे सरन्यायाधीश होते) के. जी. बालकृष्णन एका भाषणात न्यायालयीन सक्रियतेची संकल्पना स्पष्ट करतात. त्यांच्यामते सक्रियतेचे दोन प्रकार असतात. न्यायालयामध्ये एखादा खटला चालू असताना कोणताही हस्तक्षेप न करता दोन्ही पक्षांना आपली बाजू मांडू देणे आणि त्यावर निःपक्षपातीपणे आपले अंतिम मत देणे ही न्यायाधीशाची जबाबदारी असते. परंतु काही न्यायाधीश बाजू मांडण्याचे काम चालू असताना भेदक प्रश्न विचारून खटल्याला दिशा देण्याचा प्रयत्न करताना आणि आपली सक्रियता दाखवतात. हे पहिल्या प्रकारच्या सक्रियतेचे उदाहरण झाले. हा झाला सक्रियतेचा शब्दशः अर्थ. सर्वोच्च न्यायालय किंवा उच्च न्यायालयांनी दिलेले निर्णय आणि त्यामुळे राजकीय, सामाजिक आणि आर्थिक परिस्थितीवर होणारे व्यापक परिणाम, त्यांना मिळणारी चालना म्हणजे खऱ्या अर्थाने न्यायालयीन सक्रियता म्हणता येईल.प्रस्तुत संशोधन पेपर मध्ये न्यायालयीन सक्रियतेची उदाहरणे देऊन कोरोना महामारीच्या काळातील न्यायालयाची भूमिका कशा प्रकारची होती याचा विचार किंवा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न झालेला आहे.

1990 च्या दशकात जनहित याचिका दाखल करण्याचा प्रयत्न सुरू झाला.जनहित याचिकेमध्ये कोणत्याही व्यक्तीला तिचा संबंध एखाद्या गोष्टीशी असो व नसो तिला न्यायालयामध्ये याचिका दाखल करता येते, मग सार्वजनिक कचऱ्याची विल्हेवाट असेल,तुरुंगातील कच्च्या कैद्यांचा प्रश्न असेल अशा अनेक विषयावर न्यायालयाने योग्य भूमिका घेतलेली दिसून येते. १९९५-९६ सालात भारतातील अनेक बड्या राजकारण्यांवर हवाला व्यवहारातून पैशांचा विशेषतः परकीय चलनाचा मोठा गैरव्यवहार केल्याचा आरोप होता. त्यांच्याविरुद्ध न्यायालायात खटला भरण्यात आला. सी. बी. आय. (सेंट्रल ब्युरो ऑफ इनव्हेस्टीगेशन) चौकशी सुरु झाली. परंतु सर्वच राजकीय पक्षांचे मोठे नेते यामध्ये सामील असल्यामुळे हा तपास अत्यंत धीम्यागतीने चालला आहे असे पत्रकार विनीत नारायण यांच्या लक्षात आले. त्यांनी त्याविरुद्ध न्यायालयात जनहीत याचिका दाखल केली. न्यायालयाने त्याची दखल घेऊन तपास अधिक वेगवान आणि परिणामकारक रीतीने चालविण्याचे आदेश दिले. त्याचा योग्य परिणाम झाला. अनेक मंत्र्यांना राजीनामे द्यावे लागले. या जनहीत याचिकेचा परिणाम म्हणून सर्वोच्च न्यायालयाने केंद्रीय गुन्हा अन्वेषण विभागावर (सीबीआय वर) केंद्रीय दक्षता आयोगाचे नियंत्रण असावे अशी सूचना केली. १९९० च्या दशकात राजस्थानमध्ये भंवरी देवी या महिला विकास विभागात काम करणाऱ्या आणि सरकारी कर्मचारी असलेल्या महिलेने आपल्या

Principal
S.S.G.M. College
Kopargaon

swati- The Research Journal, Special Issue (1) 2020-21, ISSN 2229 - 5224

51

परीघाबाहेरील वंचितांचे समाजवास्तव आणि साहित्यचित्रण

प्रा. डॉ. उज्ज्वला भोर,

रा.ब.नारायणराव बोरावके कॉलेज, श्रीरामपूर.

भारत हा आशिया खंडातील सर्वात मोठी व समृद्ध लोकशाही असलेला देश म्हटला जातो.या देशात जसे वेगवेगळ्या जाती,धर्म,पंथ व प्रदेशाचे लोक राहतात;तसेच यापैकीच एका वर्गातील असूनही यात स्थान नसलेले असेही लोक राहतात.या पार्श्वभूमीवर विचार करता ,स्वातंत्र्योत्तर काळात 'भारतीय प्रजासत्ताक लोकशाही' अस्तित्वात येऊन स्वातंत्र्य,समता,बंधुता व सामाजिक न्याय या मूल्यांच्या आधारे शेकडो वर्षे वंचित,उपेक्षित,शोषित राहिलेल्या समाज घटकांना मुख्य प्रवाहधारेत म्हणजेच समाज परिघाच्या आत येण्याच्या दृष्टीने कायदेशीर मार्ग मोकळा झाला.असे असले तरी मात्र,काही घटक वंचित,उपेक्षित,शोषितच राहिले.अपमान,हेटाळणी,तुच्छता,शोषण वाट्याला आलेले हे घटक म्हणूनच स्वातंत्र्याच्या पाऊणशतकी वाटचालीतही 'वंचीतातील वंचित' ठरून समाज परिघा बाहेरच ठेवले गेलेले म्हणावे लागतात.अशा वंचीतांमध्ये प्रामुख्याने समावेश होतो तो,वेश्या/वारांगना आणि तृतीय पंथी /हिजडा समुदायाचा.

लोकशाही व्यवस्था आदर्श आणि अधिक सुदृढ,सामर्थ्यशाली बनायची असेल तर,सर्वच घटकांचा सारखाच विकास होण्याची गरज असते.हे लक्षात घेता,या परिघाबाहेरील वंचितांविषयीचा शासन व समाज दृष्टीकोन बदलणे आवश्यक ठरते.हे कार्य करण्यात साहित्यासारख्या प्रभावी माध्यमांचे मोठे योगदान लाभू शकते.अर्थात,त्यासाठी या उपेक्षित,तिरस्कृत वंचितांच्या जीवन जाणीवा साहित्यिकांच्या ठिकाणी जागृत होणे ,त्यातून त्यांचे जीवन वास्तव रेखाटणारे चित्रण साहित्यातून होणेही महत्वाचे.या दृष्टीनेच प्रस्तुत निबंधातून वंचीतातील वंचित अर्थातच,वेश्या व तृतीय पंथीयांच्या जीवन वास्तवाचा आणि समकालीन साहित्यातून होणाऱ्या त्याच्या चित्रणाचा, शोध घेण्याचा प्रयत्न आहे.

- **वंचित समाज घटक: संकल्पना,स्वरूप व व्याप्ती**

भारतात शेकडो वर्षे अस्तित्वात असलेल्या चातुर्वण्य समाज व्यवस्थेने स्त्री-शुद्र,अनुसूचित जाती –जमातीच्या लोकांना,भटक्या विमुक्तांना अनेक बंधनांनी बांधून मानवाधिकारापासून वंचित ठेवलेले होते.जागतिक पातळीवर या वंचितांच्या इतिहासाची कल्पना मांडून इटालियन तत्वज्ञ ऑटोनियो ग्रामची याने वंचितांकडे लक्ष वेधण्याचे ,तर महाराष्ट्रात महात्मा फुल्यांनी आपल्या 'गुलामगिरी'ग्रंथातून शुद्रातिशुद्रांचा इतिहास उलगडण्याचे आणि शोषकांच्या वास्तवाकडे लक्ष वेधण्याचे काम केले.या पार्श्वभूमीवर दाहक वास्तवाची जाणीव जागृत झालेल्या डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरानी'हु वेअर द शुद्राज'आणि 'अनटचेबल्स'*१ अशा ग्रंथ लेखनाबरोबरच भारतीय प्रजासत्ताकाच्या संविधानाची मांडणी करतांना सर्वच घटकांना स्वातंत्र्य,समता,बंधुता,सामाजिक न्याय या मूल्यांचा लाभ होण्याची दृष्टी ठेवली.त्यासाठीची कलम व मार्गदर्शक तत्वे ठरविताना आवश्यक त्या बाबींची स्पष्टपणे मांडणी केली.ही मांडणी लक्षात घेऊन वंचित घटकांची संकल्पना,स्वरूप ठरविणाऱ्या व्याख्या केल्या गेल्या.त्या पुढीलप्रमाणे ---

१."समाजाने ज्यांना सर्व मानवाधिकारापासून वंचित,उपेक्षित ठेवले असे समूह म्हणजे वंचित" *२

२. "वे समूह जो आम जनता की तुलना मे अधिक गरीबी और सामाजिक बहिष्कार के शिकार होते है!" *३

३."जिसे समाज की मुख्य धारा से हाशील पर धकेल दिया जाता है!ऐसे समूह संसाधनो तक पहुंच सुनिश्चित करणे तथा सामाजिक जीवन में सहभागिता हेतू संघर्षरत रहते है!वे प्राय: अल्पसंख्याक समूह के अंतर्गत आते है! *४

Principal S.S.G.M. College Kopargaon

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta® Peer-Reviewed International Journal | Oct. To Dec., 2021 Special Issue | 0373

76

ग्रामीण साहित्याची वाटचाल १९६० ते ....

प्रो. डॉ. बाबासाहेब रावसाहेब शेंडगे
रयत शिक्षण संस्थेचे एस एस जी एम कॉलेज कोपरगाव,
जिल्हा अहमदनगर

****

प्रस्तावना :

१९६० नंतरच्या कालखंडात निरनिराळ्या कारणांनी मराठी साहित्यात नवे नवे वाङ्मयीन प्रवाह व चळवळी निर्माण झाल्या. त्यामधून सामान्य माणसाच्या शोषणाचा हुंकार समाजामधून दिसायला लागला. दलित, ग्रामीण, आदिवासी अशा सर्व प्रकारच्या शोषिता विरूद्धचे आवाज अधोरेखित करणारे लेखन याचकाळात होऊ लागले. १९६० नंतरच्या काळात मराठी वाङ्मय क्षेत्रात ज्या विविध चळवळी उदयाला आल्या त्यापैकी ग्रामीण साहित्याची चळवळही महत्वाची आहे. ग्राम जीवनाचे जीवनाचे चित्रण करणारे ग्रामीण व्यथा, वेदना, संवेदना, सुखदुःखे ग्रामीण लोकांचे भावविश्व यासारख्या सर्वच गोष्टी चित्रित करणाऱ्या ग्रामीण साहित्याची वाटचाल महत्त्वाची ठरते. त्या दृष्टीने ग्रामीण साहित्य आणि ग्रामीण समाज यांचे ऋणानुबंध गृहीत धरून ग्रामीण साहित्याच्या वाटचालीचा विचार आपल्याला करता येईल.

कोणतेही साहित्य किंवा चळवळ कोणत्या तरी गरजेपोटी जन्म घेत असते हे नक्की डॉ. गणेश देशमुखांच्या मते, १९६० नंतरचे ग्रामीण साहित्य समकालीन सामाजिक स्थिती गतीतून जन्मलेले आहे२ यातून ग्रामीण साहित्याचा प्रवाह कोणत्या कारणामुळे निर्माण झाला हे ही स्पष्ट होते. श्री. वासुदेव मुलाटे म्हणतात, "ग्रामीण साहित्य हे वेशीच्या आतील आणि वेशीच्या बाहेरील माणसांच्या गावातील व गावाबाहेरील अशा सर्व माणसांच्या जाणीवा व्यक्त करणारे साहित्य आहे. ३

ग्रामीण साहित्याची वाटचाल १९६० :

प्रारंभापासून सर्वाचीच मराठी साहित्यात ग्रामीण साहित्याचा एक स्वाभाविक प्रवाह वाहत असला तरी त्याची फारशी जाणीव त्या कालखंडात कुणालाच झाली नाही. १८५५ साली लिहीलेल्या तृतीय रत्न या नाटकापासून ग्रामीण साहित्याचा जन्म झाला. पण खऱ्या अर्थाने आधुनिक मराठी साहित्याच्या जन्मापासूनच ग्रामीण साहित्य या प्रवाहाचे खरे अस्तित्व प्रकर्षाने जाणवू लागले. काळ मोठा कठीण आला यासारख्या कथा, बळीबा पाटील यासारख्या कादंबऱ्या यापासून खरी ग्रामीण साहित्य लेखनाला सुरूवात आली. स्वातंत्र्योत्तर काळात परिस्थितीमुळे देशाचे चित्र पालटले होते, त्या वेळेस ग्रामीण जीवन हे सर्वांच्याच आस्थेचा विषय बनले होते आणि ग्रामीण वाङ्मयाचे अनुभूतीतून आलेली सुख दुःख स्वतःच्या जीवनाचे स्वतः केलेले आकलन शब्दबध होऊ लागले. श्री आनंद यादवांची (१९६०) (मळ्याची माती) हा कविता प्रकाशित झाली. ती कविता म्हणजे नितांत कष्टाने भरलेल्या ग्रामीण जीवनाचे चित्रण करणारी यादवांची ही कविता आशयघन आणि अभिव्यक्ती ह्या गोष्टींनी पुरेपूर, जीवनाचे वास्तव प्रदर्शित करणारी कविता होय. त्यात कुठेही तडजोड दिसून येत नाही. याच दरम्यान ना. धो. महानोर, विठ्ठल वाघ यांच्या कविता स्वतंत्र अभिव्यक्तीने समाजा सामोर आल्या. महानोरांनी वही ह्या कवितेसाठी पारंपारिक धाट स्विकारला तर इंद्रजीत भालेरावांनी पीकपाणी, पेरा, आम्ही कबाडाचे धनी या काव्य संग्रहातून मराठवाड्यातील ग्रामजीवन त्या बोलीत मांडण्याचा प्रयत्न केला. प्रतिमा इंगोले यांनी वऱ्हाडी स्त्रीचे दर्शन आपल्या काव्यात घडविले.

इ.स. १९७५ पासून खेड्यातील सुशिक्षित तरूणांनी ग्रामीण साहित्य विषयक चळवळ सुरू केली. त्या सुशिक्षित तरूणांमध्ये ही जाणीव झाली की, मूठभर पांढरपेशांनी केलेले ग्रामीण चित्रण म्हणजे मराठी साहित्य नव्हे. या विचाराने त्या तरूण वर्गात आत्म विश्वास निर्माण झाला. या ग्रामीण साहित्य चळवळीमध्ये डॉ. आनंद यादव, डॉ. नागनाथ कोलापलेम, रा रं बोराडे यासारख्या ग्रामीण साहित्यकारांनी या चळवळीचे नेतृत्व केले. वास्तव जीवनाचे

Principal
S.S.G.M.College
Kopargaon

'फकिरा'चा सत्वशोध

संपादक : कबीर दास

अण्णा भाऊ साठे जन्मशताब्दी गौरवग्रंथ खंड १

कार्यकारी संपादक : डॉ. धनंजय होनमाने

वाङ्मय तज्ज्ञ : डॉ. प्रकाश दुकळे

जनाई प्रकाशन

Principal
S.S.G.M.College
Kopargaon

५३

टाळूवरचे लोणी चाटूनपुसून खाल्ले.

'फकिरा' कादंबरी या सार्‍याचे चित्रण करते. त्यातला संघर्ष हा ब्रिटिशांविरुध्द तर आहेच. तसाच तो एतद्देशीय सत्तावंतांच्या अन्यायाविरूध्दही आहे. वारणेच्या वाघाचा, सत्याचा, इतिहासही त्यात येतो. नव्या गुन्हेगारी जमातीच्या कायद्याने उद्ध्वस्त झालेल्या सावळा, मुरारी, घमांडी, इशा, किशा, तायन्या, भैरूसारखी माणसे फकिराच्या फौजेत आहेत; तसेच शंकरराव पाटील, विष्णुपंत कुलकर्णी हे उच्चवर्णीय देखील त्याच्या बाजूने आहेत. ते सारेच अन्यायाने पेटून उठतात. ब्रिटिश व त्यांचे तोंडपुजे बापू खोत, रावसाहेब पाटील हे लोकांचे खरे शत्रू आहेत. फकिराचा लढा या सार्‍यांविरुध्द आहे. न्याय्य हक्क, अधिकार व स्वातंत्र्यासाठी आहे. 'फकिरा' मध्ये अण्णा भाऊ या सार्‍या अतिशय गुंतागुंतीच्या सत्ता प्रक्रियेचे सजीव चित्र रंगवतात. जनसामान्यांच्या रसाळ भाषेत उभे करतात. स्वातंत्र्याच्या उर्मी मनात चेतवतात. या नायकांची गाणी, इतिहास, कहाण्या समस्त मानवमुक्तीच्या आहेत. हे सूत्र त्यात दिसते. ते प्रस्थापितांचा इतिहास नाकारतात. कारण त्यात सामान्य लोकांच्या प्रतिकारांचे, बहादुरीचे आणि कर्तेपणाचे वर्णन येतच नाही. म्हणून फकिरातून ते एका जनसामान्यां- मधून आलेल्या अलिकडच्या भूतकाळातील नायकाची कथा सांगतात. पर्यायी राष्ट्र, पर्यायी मूल्यव्यवस्था आणि व्यवहारसूत्रे ते मांडतात. हे केवळ मध्यमवर्गीयांचे खोटे स्मरणरंजन नाही. हा भूतकाळ अस्सल आहे. त्याची नाळ वर्तमानकाळाशी घट्ट जुळलेली आहे.

त्यांच्या इतर साहित्यविश्वात मुंबईसारख्या शहरातले स्थलांतरित झालेले आणि इथल्या भांडवली व्यवस्थेने शोषून चिपाडे केलेले 'बरबाद्या' सारखे लोक आहेत, माकडीच्या माळावर रहाणारे सरंजामी व्यवस्थेने नाडलेले भटके विमुक्त आहेत; नाना पाटलांसारखे विवेकनिष्ठ नायक आहेत; मेल्यावर तोंडात घालायला ठेवलेले गुंजभर सोने आंबेडकरांच्या निवडणूकीला देऊन टाकणाऱ्या म्हातारीसारख्या अस्सल स्त्रिया आहेत आणि अगदी निझामाच्या रझाकारांना अणि त्यांच्या उच्चवर्णीय नव्या अवतारांना ठणकावणारे विठू महारासारखे म्हातारे 'हिरो'ही आहेत. त्यांच्या साहित्यातले हे जीवनदर्शन त्यांची क्रांतदर्शी जीवनदृष्टी दाखवते.

ही उर्जा त्यांची नाळ जगभरच्या शोषितांच्या सांस्कृतिक- राजकीय इतिहासांशीही जोडते. म्हणून स्टॅलिनग्राडचा पोवाडा लिहिला जातो, मुंबईची लावणी लिहिली जाते आणि फकिरा, माकडीचा माळ व वैजयंताही. लोकांना अण्णा भाऊ आवडतात. कारण लोकांच्या मनात रूजलेले शोषितावंचितांचे इतिहास ते त्यांना त्यांच्या भाषेतून, कथा- कादंबऱ्यांमधून सांगतात. इतकेच नव्हे तर त्या इतिहासांचे नाते दुनियाभरातील सर्वहारांच्या लढाऊ इतिहासांशी जोडतात. ही त्यांची असामान्य साहित्यिक-सांस्कृतिक कर्तबगारी आहे. ती आपण पुरेशी गंभीरपणे घेतलेली आहे असे मला वाटत नाही. अण्णा भाऊ साठेंच्या साहित्याचे समीकरण निव्वळ जातीय वा फक्त का॑ समूहांच्या दुःखाशी करणे हे त्यांच्यावर म्हणूनच अन्याय करणारे ठरते. स्थानि राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय अशा विविध पातळ्यांवरच्या समुदायांच्या इ शी जोडून घेणारा असा लेखक विरळाच! 'फकिरा'चे मोठेपण हे असे आ...

'फकिरा'ची अर्पण पत्रिका : भूमिका आणि कृतज्ञतेचा येत

– डॉ. के. एस. महाले

प्रस्तावना :

पुस्तकाचे मानवी जीवनातील स्थान हे अनन्यसाधारण आहे. आई, वडील आणि गुरूजनानंतर ग्रंथ अथवा पुस्तकाला देखील भारतीय संस्कृतीत गुरूचे स्थान देण्यात आले आहे. भाषेच्या निर्मितीनंतर आपले विचार, भावना शब्दरूपाने प्रकट करणारे माध्यम म्हणून पुस्तकाने महत्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. जीवनाच्या प्रवासात पुस्तकाच्या सोबतीने आपले आयुष्य घडविणारी अनेक उदाहरणे सांगता येतील. म्हणूनच तर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या संपूर्ण आयुष्यात भाकरीपेक्षा पुस्तकाला अधिक महत्व दिले. पुस्तक म्हणजे जीवन वाटचालीतील संस्काररुपी दस्तऐवज. यावरून पुस्तकाचे मूल्य लक्षात येते.

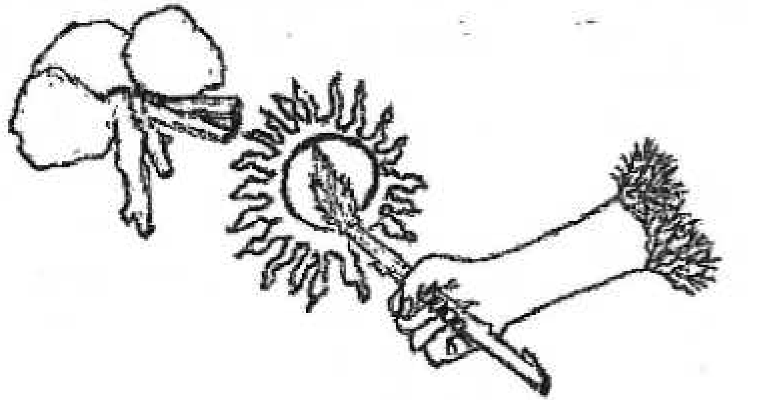

पुस्तक उघडल्यावर वाचकांचे लक्ष वेधते ती अर्पण पत्रिका. अर्पण पत्रिका ही पुस्तकाचा महत्वाचा भाग आहे. मात्र बऱ्याचदा वाचकांकडून ती दुर्लक्षिली गेलेली दिसते. असे असले तरी अनेक पुस्तकांच्या अर्पण पत्रिका ह्या चोखंदळ वाचकांना चिंतन करायला लावतात. अशा अर्पण पत्रिकांकडे जाणीवपूर्वक लक्ष द्यायला हवे. याच दृष्टीने फकिराची अर्पण पत्रिका व त्याबाबतचे वैचारिक मंथन प्रस्तुत शोधनिबंधातून करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

अण्णा भाऊ साठे हे मराठी साहित्यातील युगप्रवर्तक साहित्यिक आहेत. त्यांच्या अनेक कथा, कादंबऱ्या विविध भाषांमध्ये अनुवादित झाल्या आहेत. केवळ

Principal
S.S.G.M.College
Kopargaon

'Akshar Wangmay' UGC Approved & Peer Reviewed International Research Journal, ISSN: 2229-4929, October- 2020
Special Issue "Recent Trends and Issues in Social Science & Science Towards Sustainable Development"

54

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या आर्थिक विचारांचे एक अध्ययन

प्रा. डॉ. बी. एम. वाघमोडे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
रयत शिक्षण संस्थेचे, एस .एस .जी .एम. कॉलेज, कोपरगाव

गोषवारा :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे अर्थशास्त्रावर एवढे प्रभुत्व असूनही डॉ. आंबेडकरांना समाजसुधारक घटनातज्ञ, कायदेपंडित, भारतीय घटनेचे शिल्पकार म्हणून जेवढी मान्यता मिळाली तेवढी अर्थशास्त्रज्ञ म्हणून मिळू शकली नाही. कारण डॉ. आंबेडकरांनी स्वतःला भारतातील दलितांच्या समस्येत झोकून दिले होते व अर्थशास्त्रापेक्षा कायद्याच्या अभ्यासावर जास्त लक्ष केंद्रित केले होते. त्यामुळे साहजिकच त्यांना अर्थशास्त्रावर अधिक चिंतन मनन व लिखाण फारसे करता आले नाही, आणि त्यामुळे त्यांना अर्थतज्ञ म्हणून जेवढी मान्यता मिळाली असती तेवढी ती मिळू शकली नाही. तरीही अशा या थोर अर्थशास्त्रज्ञाच्या आर्थिक विचारांना महत्व प्राप्त झाल्याचे दिसून येते.

प्रस्तावना :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा जन्म १४ एप्रिल १८८१ रोजी मध्यप्रदेशातील इंदोर नजीकच्या महू या गावी झाला. डॉ. आंबेडकरांचे प्राथमिक शिक्षण साताऱ्यात झाले. तसेच अन्य शिक्षण दापोली व मुंबई येथे झाले. पुढे मुंबईच्या एलिफस्टन कॉलेजमधून इंग्रजी व पर्शियन हे विषय घेऊन बी.ए. झाले. बडोद्याच्या सयाजीराव गायकवाड महाराजांनी त्यांना उच्च शिक्षणासाठी शिष्यवृत्ती दिली त्यामुळे डॉ. आंबेडकर उच्च शिक्षणासाठी अमेरिकेला गेले आणि त्यांनी तेथे कोलंबिया विद्यापीठातून अर्थशास्त्र हा विषय घेऊन एमए. व पीएच.डी. या पदव्या संपादन केल्या. तेथे त्यांना सुप्रसिद्ध अर्थतज्ञ सेलीग्मन यांचे मार्गदर्शन लाभले डॉ. आंबेडकर ऑगस्ट १९१७ मध्ये भारतात परत आले. पुन्हा ते १९२१ मध्ये लंडनला गेले. तेथे त्यांनी सुप्रसिद्ध अर्थतज्ञ डॉ. केनन यांच्या मार्गदर्शनाखाली बारएट.लॉ. व डी.एस.सी. या पदव्या संपादन केल्या. पुढे मुंबईच्या सिडनेहेम कॉलेजमध्ये काही काळ अर्थशास्त्राचे प्राध्यापक म्हणून काम केले त्यांनी सन १९२३ मध्ये द प्रोब्लेम ऑफ रुपी हा ग्रंथ प्रकाशित केला. अर्थशास्त्रावर प्रकाशित झालेला हा त्यांचा पहिलाच ग्रंथ होता. अशा या महान अर्थतज्ञाच्या आर्थिक विचारांचा या संशोधन लेखात थोडक्यात आढावा घेण्यात आलेला आहे

अभ्यास विषयाचे महत्व

विचारांची दूरदृष्टी असलेल्या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार आजच्या काळातही लागू होत असल्याचे प्रत्यायस येते. डॉ.आंबेडकरांच्या राज्यसमाजवाद शेतीविषयक विचार, उद्योगधंद्या विषयी विचार, व्यापारविषयक विचार आजही महत्वपूर्ण असल्याचे दिसून येते.

अभ्यास विषयाची व्याप्ती :

अर्थशास्त्राचे संशोधक आणि अभ्यासक असल्यामुळे डॉ.आंबेडकरांच्या आर्थिक विचारांना वैश्विक महत्व आहे प्रत्येक माणूस हा आर्थिकदृष्ट्या कसा सक्षम होईल हा विचार आंबेडकर करतात आर्थिक समानतेवर त्यांचा भर होता. भारतातील असमानतेचा डॉ.आंबेडकरांच्या विचारांवर परिणामझाला. असमानता दूर केल्याशिवाय देशाचा आर्थिक, सामाजिक व कुठल्याही प्रकारचा विकास होऊ शकत नाही असा त्यांचा दृष्टीकोन होता.

अभ्यास विषयाची उद्दिष्ट्ये :

१.डॉ.आंबेडकरांनी शेतकऱ्यांच्या दारिद्र्य व मजुरांसाठी मांडलेल्या विचारांचा अभ्यास करणे
२.डॉ.आंबेडकरांनी शेतीचे तुकडीकरण आणि सामुदायिक शेतीबाबत मांडलेले विचार अभ्यासणे
३.डॉ. आंबेडकरांचे मजूर संघटना व यांत्रिकीकरणा बाबतचे विचारांचा अभ्यास करणे
४.डॉ. आंबेडकरांनी मांडलेल्या गांधीवाद व साम्यवादी विचार अभ्यासणे
५.डॉ. आंबेडकरांच्या रुपयाच्या प्रश्नाबाबतच्या विचारांचा अभ्यास करणे.

अभ्यास विषयाची गृहीतके :

१.डॉ. आंबेडकरांनी दारिद्र्य व मजुरांसाठी विचार मांडलेले आहेत
२.शेतीचे तुकडीकरण आणि सामुदायिक शेतीपद्धती विचारातून शेतीत बदल झालेले आहेत.
३.मजूर संघटना व यांत्रिकीकरण विचारांतून या संघटना व यांत्रिकीकरण बळकट होत गेले आहे.
४.गांधीवादाला विरोध व साम्यवादी विचारांचा स्वीकार झालेला दिसून येतो.
५.रुपयाच्या प्रश्नाबाबतच्या विचारांतून रुपयाच्या स्थिरतेवर परिणाम झालेला आहे.

Principal
S.S.G.M.College
Kopargaon

Scanned with CamScanner

International 2020-21

RNI MAHMAR

36829-2010

ISSN- 2229-4929

Peer Reviewed

Akshar Wangmay

International Research Journal

UGC-CARE LISTED

Special Issue - II

Recent Trends and Issues in Social Science & Science Towards Sustainable Development

October 2020

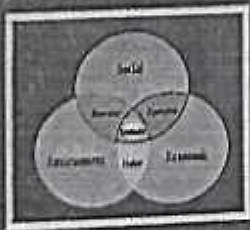

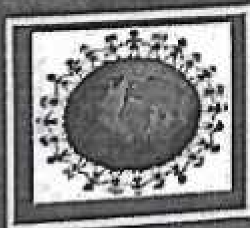

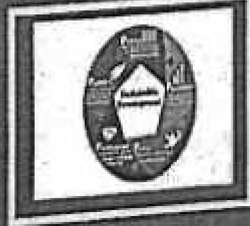

Chief Editor : Dr. Nanasaheb Suryawanshi

Executive Editor : Prin. Dr. R K Pardeshi

Principal, Sant Ramdas Arts, Commerce and Science College, Ghansawangi Dist. Jalna

Co-Editor : Dr. S. V. Tathe

Address
'Pranav', Rukmenagar,
Thodga Road, Ahmadpur, Dist- Latur 413515 (MS)

Principal
S.S.G.M. College
Kopargaon

Scanned with CamScanner

ISSN : 2349-638X
IMPACT FACTOR : 7.149

Aayushi International
Interdisciplinary Research Journal
E-mail : aiirjpramod@gmail.com Website : www.aiirjournal.com
Peer Reviewed & Indexed Journal
Special issue No. 84

Dr. Babasaheb Ambedkar an Architect of India

Vol. VI
Marathi

Chief Editor
Mr. PRAMOD TANDALE

Editor
Ms. MEGHAVEE G. MESHRAM
Mr. NARESH W. PATIL

Principal
S.S.G.M.College
Kopargaon

Sr. No.	Name of the Author	Title of the Paper	Page No.
276	डॉ. निळकंठ रामचंद्र व्यापारी	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व काळाराम मंदिर प्रवेश	1294
277	प्रा. डॉ माधवी खरात	पत्रांच्या अंतरंगातून डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर	1299
278	प्रा. व्ही. पी. काटकर	डॉ. बी. आर. आंबेडकर - आधुनीक भारताचे नायक	1304
279	डॉ. मिलिंद भगवानराव बचुटे	भारतीय राजकारणातील बहुजनांचे स्थान: एक मानसशास्त्रीय चिकित्सा	1311
280	डॉ. भारती प्रमोद गायकवाड	महिलांचे अधिकार आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	1317
281	प्रा. डॉ. विलास गुलाबराव गजबे	'मूकनायक' च्या शतकोत्तर वर्षपूर्ती निमित्ताने	1321
282	प्रा. किरण सर्जेराव पवार	प्रा. दिलीप रामचंद्र पवार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या प्रेरणादायक विचारांची समकालीन आवशयकता	1329
283	डॉ. अभिलाषा राऊत	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा राष्ट्रवाद	1332
284	डॉ. नारायन मो. वघाळे	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांची धम्मक्रांती	1336
285	सिद्धार्थ सुधाकर वानखडे	डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर भारतीय संविधानाचे शिल्पकार	1340
286	डॉ.वर्षा बालकदास पाटील	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि धम्मचक्रप्रवर्तन	1347
287	डॉ.स्नेहल रामटेके	शेतक-यांच्या मुक्तीसाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान	1350
288	प्रा. राजेश नारायण इंगोले	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे हिंदू कोड बिलाबाबत विचार	1356

Principal
S.S.G.M.College
Kopargaon

2020-21.

(55)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या प्रेरणादायक विचारांची समकालीन आवश्यकता

प्रा. किरण सर्जेराव पवार
सहायक प्राध्यापक
एस.एस.जी.एम.कॉलेज,कोपरगांव

प्रा. दिलीप रामचंद्र पवार
सहायक प्राध्यापक सावित्रीबाई फुले पुणे
विद्यापीठ,पुणे

प्रस्तावना

सन १८६५ मध्ये भिमाबाई व रामजी यांचा विवाह झाला. भिमाबाई या अतिशय तालेवार अशा सुभेदार मेजर धर्माजी पंडित मुरबाडकर यांच्या लाडक्या कन्या होत. १८९० पर्यंत त्यांना तेरा अपत्ये झाली होती. त्यापैकी एक १४ एप्रिल १८९१ रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा जन्म झाला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरयांच्या विचारांची आजच्या कालखंडात खऱ्या अर्थाने गरज आहे. समतेचे तत्त्वज्ञान सांगितले. परंपरेने चालत आलेल्या प्रथा—परंपरांना त्यांनी विरोध केला आणि स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, मानवता इत्यादी गुणांनी बहुजनांची जीवन सुखी करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांच्या विचारांमध्ये समानता तसेच व्यक्तीस्वातंत्र्य यांचे दर्शन घडते. प्रस्तुत शोधनिबंधात डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांची आजच्या कालखंडात नितांत आवश्यकता कशी आहे याविषयी थोडक्यात विचार मांडलेले आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लंडन येथून १८ ऑगस्ट १९१७ रोजी मुंबई येथे आले. शैक्षणिक क्षेत्रात अत्यंत उल्लेखनीय कार्य केल्याबद्दल त्यांचा मानपत्र देऊन सन्मान करण्याची संभाजी वाघमारे यांच्यासह इतर कार्यकर्त्यांनी ठरवले होते, त्या निमित्त कार्यकर्ते बाबासाहेबांकडे संमती घेण्यासाठी गेले असता बाबासाहेब म्हणाले की,'मला मानपत्र नको परंतु संधी मिळाल्यास आपली इतर बंधूही उच्च शिक्षण घेऊ शकतात. मानपत्र साठी जो पैसा जमविला असेल तो पैसा अस्पृश्य जातीतील पात्र विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती स्वरूपात देण्यात यावा'. यातून आपल्याला असे दिसते की, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार किती उच्च प्रतीचे होते त्यांच्या या विचारांमधून इतरांविषयी विचार करण्याची प्रवृत्ती दिसून येते. रघुनाथ पुरुषोत्तम परांजपे शिक्षणमंत्री असताना गुरुवर्य केळुस्कर यांनी मध्यस्ती करुन एल्फिन्स्टन कॉलेजमधील प्राध्यापकाची जागा बाबासाहेबांनी स्वीकारावी असे सूचित केले. तेव्हा बाबासाहेब म्हणाले की,' अस्पृश्य व इतर बहुजनांचा उद्धार हे कार्य करतच माझे आयुष्य व्यतीत करण्याचा मी दृढ निर्धार केलेला आहे. त्यामुळे माझ्या अंगीकृ त कामात तसे बंधन निर्माण होईल असे काम मी स्वीकारणार नाही'. अर्थात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आपल्या आयुष्याचे ध्येय बहुजनांच्या उद्धारासाठी व्यतीत करण्याची ठरवलेले दिसते .यावरून बाबासाहेबांची भावना आपल्या दृष्टोत्पत्तीस पडते.

मुंबई विधिमंडळ सदस्य म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची शेतकऱ्यांच्या प्रश्नावर दिनांक २४ फेब्रुवारी १९२७ रोजी झालेल्या भाषणाचा संदर्भ असा होता की,'उत्पन्नानुसार खर्च कमी होतो परंतु शेतकऱ्यांच्या जमिनी असो किंवा नसो त्यांना ठराविक शेतसारा भरण्याची सक्ती केली जाते.'

शिक्षणाविषयी आपले विचार मांडताना बाबासाहेब म्हणतात की, 'शिक्षण ही एक पवित्र संस्था आहे. शाळेच्या माध्यमातून मने सुसंस्कृत होणे आवश्यक आहे. शाळेतून आदर्श नागरिक निर्माण व्हावेत अज्ञानाचा अंधार दूर व्हावा यासाठी ती एक राष्ट्रीय व मानवतेचे उदात्त कार्य ठरते. शिक्षक हा राष्ट्राचा सारथी आहे . त्यांनी समृद्धीने, उदारपणे, नि:पक्षपातीपणे थोर मनाने ज्ञानाचे सिंचन विद्यार्थ्यांच्या मनामनात करावे.

Principal
S.S.G.M.College
Kopargaon

१०. आदिवासींच्या व्यथा, वेदना व संघर्षाचे दर्शन 'बाजा'

- डॉ. कैलास सोनू महाले -
सहायक प्राध्यापक, मराठी, एस.एस.जी.एम.कॉलेज, कोपरगाव, अहमदनगर
ई- मेलः ksmahale5580@gmail.com भ्रमणध्वनीः ९४०५५५३५१२

प्रास्ताविक :

दलित, ग्रामीण आणि स्त्रीवादी साहित्य प्रवाहानंतर १९८० च्यादरम्यान मराठी साहित्यात आदिवासी साहित्याचा स्वतंत्र व परिवर्तनशील प्रवाह निर्माण झाला. आज या प्रवाहाने मराठी साहित्यात अढळ स्थान निर्माण केले आहे. अर्थात त्या अगोदरही मराठीतील मध्यमवर्गीय, पांढरपेशा समाजातील साहित्यिकांनी आपल्या अनुभवाच्या कक्षा व्यापक करून सहानुभूतीपोटी आदिवासी जमातींच्या जीवनावर आपल्या लेखणीतून प्रकाश टाकला. या लेखनामागे मानवी स्वभाव, कुतूहल जरी असले तरी अनेक लेखकांनी आदिवासींवर होणाऱ्या अन्यायाला, शोषणाला, पिळवणूकीला, शेठ सावकारांकडून होणाऱ्या फसवणुकीला आपल्या लेखनाद्वारे वाट करून दिली आहे. किंबहुना आदिवासींच्या जीवन जाणिवांचा प्रामाणिक शोध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे, हे विसरून चालणार नाही. स्वातंत्र्यानंतर शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणामुळे आदिम जमातीतून संवेदनशील, सृजनशील व जागृत आत्मभान प्राप्त झालेली साहित्यिकांची पिढी निर्माण झाली. या पिढीने महाराष्ट्रातील आदिम आदिवासी, डोंगरी, दुर्गम, अरण्यवासी क्षेत्रातील अनुभवविश्व आपल्या कलाकृती व पारंपरिक लोकसाहित्याचा विषय केला आणि आदिवासींच्या सर्वांगीण उत्थानाचा प्रश्न घेऊन प्रस्थापित समाज व्यवस्थेला जाब विचारण्यास सुरूवात केली. अलिकडे तर आदिवासी साहित्य चळवळ परिवर्तनवादी दृष्टीने मार्गक्रमण करीत नव्या दिशेने वाटचाल करीत आहे. म्हणूनच आदिवासी साहित्य म्हणजे आदिवासी कलावंताने घेतलेला त्याच्या अस्मितेचा शोध आहे. आजच्या सामाजिक वास्तवाचे साहित्यातून रेखाटन करीत घेतलेला भविष्याचा वेध आहे, असे मत या साहित्याबाबत विचारवंतानी व्यक्त केले आहे.

आदिवासी साहित्य हे आदिमांच्या जगण्याचा, त्यातील मूल्यकल्पना व धारणांचा अस्सलपणे शोध घेते. मुळातच आदिवासींचे जीवन व जीवनाचे संदर्भ खूप वेगळे आहेत म्हणून आदिवासी अस्मितेचा व अस्तित्वाचा खरा शोध आदिवासी लेखकच घेऊ शकतात या भूमिकेतून अलिकडे अनेक आदिवासी लेखक, समीक्षक व

Principal
S.S.G.M.College
Kopargaon

विचारवंत आपली अभिव्यक्ती स्वतंत्र मानतात. याचे कारण आदिवासी साहित्याच्या केंद्रस्थानी माणूस व निसर्ग आहे. किंबहुना निसर्ग हा आदिवासींच्या जीवनाचा मूलाधार आहे. "आदिवासी साहित्य हे मराठी साहित्याचे वैभवलेणे' असा या साहित्याचा सर्वत्र गौरव होत आहे. असे असले तरी आदिवासी साहित्य हे केवळ मराठी साहित्याचेच नव्हे तर 'विश्वसाहित्याचे वैभव लेणे' आहे."[१] अशी या साहित्याची अखिल विश्वातील थोरवी व वेगळेपण डॉ. तुकाराम रोंगटे यांनी स्पष्ट केले आहे.

ललित साहित्याच्या सर्वच प्रकारांत या साहित्याने आपला ठसा उमटवलेला दिसतो. कवितेनंतर कथा या वाङ्मयप्रकारातील आदिवासी लेखकांची अभिव्यक्ती महत्त्वपूर्ण आहे. नवोदित लेखक तर याकडे खूप गंभीरपणे पाहताना दिसतात. याच पार्श्वभूमीवर समृद्ध आदिवासी साहित्य प्रवाहातील सुरूवातीच्या पिढीतील एक महत्त्वाच्या लेखिका उषाकिरण आत्राम यांच्या 'बाजा' या कथेचा विचार करावा लागतो.

लेखक परिचय :

उषाकिरण दादाजी आत्राम यांचा जन्म २८ एप्रिल १९५४ भद्रावती तालुक्यातील नंदोरी येथे झाला. जुन्या पिढीतील पहिल्या व महत्त्वाच्या आदिवासी साहित्यिक म्हणून त्या ओळखल्या जातात. राजपत्रित अधिकारी म्हणून महाराष्ट्र शासनाच्या सेवेतून त्या २०१२ साली निवृत्त झाल्या. सध्या कचारगड, जि. गोंदिया येथे आदिवासी भाषा, संशोधन केंद्राच्या संचालिका म्हणून त्या कार्यरत आहेत. लहानपणी कॅन्सरसारख्या आजारावर मात करीत मृत्यूवर विजय मिळविणारी लेखिका म्हणून त्या सर्वपरिचित आहेत. कथा, कविता व वैचारिक साहित्य या साहित्य प्रकारात त्यांनी लेखन केले आहे. गोंडी, मराठी व हिंदी भाषेतून साहित्यनिर्मिती केली असून त्यांच्या काही कविता उर्दू भाषेत प्रकाशित झाल्या आहेत. 'जयंग जयंग रानात, झेंडूचे फुल माझ्या कानात' ही पहिली कविता त्यांनी तिसऱ्या इयत्तेत शिकताना लिहिली. 'अहेर' (१९९८) आणि 'शिकार फत्ते झाली' (२०१९) हे दोन कथासंग्रह, 'मोटारीन' (१९९३) व 'लेखणीच्या तलवारी' (२००८) हे दोन काव्यसंग्रह, 'एक झोका आनंदाचा' हा बालकविता संग्रह, 'गोंडवन की महान वीरांगना' हा चरित्र ग्रंथ प्रकाशित झाला आहे. महाराष्ट्रातील विविध विद्यापीठाच्या अभ्यासक्रमात त्यांच्या साहित्याचा समावेश असून १५ विद्यार्थी महाराष्ट्रातील विविध विद्यापीठात त्यांच्या साहित्यावर संशोधन करीत आहेत.

'एक झोका आनंदाचा' या बालगीत संग्रहास उत्कृष्ट बालवाङ्मय निर्मितीसाठी वा. गो. मायदेव, जीवनमित्र, बाबूराव बागुल व सरोजनी नायडू असे चार पुरस्कार प्राप्त झाले आहेत. आजवरच्या साहित्य सेवेसाठी त्यांना एकूण ३० पुरस्कार प्राप्त

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal | ISSN : 2278-9308
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 254 (A) | November,2020

89

गोपीनाथराव मुंढे यांचे सामाजिक कार्य

प्रा.झरेकर रमेश सोनू
उपप्राचार्य व इतिहास विभागप्रमुख, एस.एस.जी.एम.कॉलेज,कोपरगांव

प्रस्तावना :-

आधुनिक महाराष्ट्रामध्ये शेतकरी व कामगार यांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी कै.यशवंतराव चव्हाण, कै.वसंतराव नाईक, कै.वसंतदादा पाटील, श्री.शरदराव पवार, कै.शंकरराव चव्हाण, कै.विलासराव देशमुख, श्री.केशवराव धोंडगे, श्री.किसनराव देशमुख व कै.गोपीनाथराव मुंढे यांनी प्रयत्न केले.

१) शेतकरी व कामगार वर्गासाठीचे गोपीनाथराव मुंढे यांचे कार्य :-

गोपीनाथराव मुंढे यांनी महाराष्ट्रातील शेतकरी व कामगार वर्गाच्या प्रगतीसाठी प्रयत्न केले. महाराष्ट्रामध्ये १९७२ नंतर मोठया प्रमाणात कामगार व शेतकरी यांच्या चळवळी निर्माण झाल्या. यातूनच शेतकरी व कामगार चळवळीचे उद्दिष्टे निश्चित करण्यात आली. ती उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. शेतीत नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर करणे.
२. शेतीसाठी रासायनिक खते, औषधे व बियाणांचा वापर करणे.
३. बेकारांना रोजगार निर्माण करून देणे.
४. शेतीला पाणी पुरवठयाची सोय निर्माण करणे.
५. कामगारांच्या प्रगतीसाठी विविध योजना कार्यान्वीत करणे.
६. कामगार व शेतकरी यांच्यावर होणाऱ्या अन्यायाचा प्रतिकार करणे.
७. शेतकरी व कामगार यांच्या मुलांसाठी शिक्षणाची सुविधा निर्माण करणे.

२) दुष्काळ परिषदेचे आयोजन :-

प्राचीन काळापासून महाराष्ट्रात वारंवार दुष्काळ पडत आहे. इ.स.१८८५ मध्ये महाराष्ट्रात दुष्काळ पडलेला होता. यावेळी शेतकऱ्यांच्या शेतीतील पिके नष्ट झालेली होती. शेतकऱ्यांकडे उदरनिर्वाहाचे कोणतेही साधन नव्हते. अशावेळी शेतकऱ्यांना आधार देण्यासाठी परळी वैजनाथ येथे एप्रिल १९८७ मध्ये गोपीनाथराव मुंढे यांनी दुष्काळ परिषद आयोजित केली. या परिषदेला हजारो लोक उपस्थित होते. या परिषदेच्या माध्यमातून दुष्काळग्रस्त शेतकऱ्यांच्या उन्नतीसाठी अनेक मागण्या शासनाकडे सादर करून त्या सोडवून घेण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला.

३) शेतकरी कर्जमुक्ती चळवळीस सुरूवात :-

महाराष्ट्रात सतत दुष्काळ पडत असतो. दुष्काळ हा ओला किंवा कोरडा दुष्काळ पडत असतो. सरासरीपेक्षा पर्जन्यमान कमी झाल्यास कोरडा दुष्काळ पडतो तर त्या उलट सरासरीपेक्षा जास्त पर्जन्यमान झाल्यास ओला दुष्काळ पडतो. त्यामुळे शेतीचे उत्पादन मोठया प्रमाणात घटत असते. त्यामुळे शेतकऱ्यांची आर्थिक परिस्थिती अत्यंत बिकट बनत

-२-

असते. तेव्हा शेतकऱ्यांना उदरनिर्वाहासाठी पतसंस्था, संस्था, खाजगी व सरकारी बँकांकडून कर्ज घ्यावे लागते किंवा आपली शेतजमीन गहाण ठेवावी लागते. घेतलेले कर्ज फेडणे शेतकऱ्यांना अशक्य असते. तेव्हा गोपीनाथराव मुंढे यांनी शेतकऱ्यांसाठी

Principal
S.S.G.M.College
Kopargaon

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Issue No,235
ISSN : 2278-9308
June 2020

शिवकालीन न्यायव्यवस्था

प्रा.झरेकर रमेश सोनू,
उपप्राचार्य व इतिहास विभाग प्रमुख एस.एस.जी.एम.कॉलेज,
कोपरगांव, जि.अहमदनगर.

प्रस्तावना :—

शिवाजीने आपल्या कारकिर्दीची सुरूवात आदिलशाहीचा एक जहागिरदार म्हणून केली होती. त्यामुळे सुरूवातीच्या काळात मुस्लिम राजवटीतील कायदे कानून व पध्दतीचाच त्यांनी अवलंब केलयाचे दिसते. सर्व मुस्लिम न्यायालयीन संस्था मराठे काळात थोडयाफार फरकाने अस्तित्वात असलेल्या दिसतात. सन १६५० पासून शिवाजीच्या कारकिर्दीला हळूहळू विशिष्ट वजन प्राप्त झाले. स्वराज्यातील प्रदेशात वाढ झाल्यानंतर व तुलनेने शांतता लाभल्यानंतर त्याने जुन्या धर्मग्रंथावर आधारित अशी न्यायव्यवस्था आपल्या स्वराज्यात लागू केली. शिवाजीच्या न्यायव्यवस्थेमध्ये जरी काही नवीन पध्दती असल्या तरी जुन्या न्यायव्यवस्था काही परंपरा तशाच अस्तित्वात होत्या. शिवाजीची न्यायव्यवस्था पुढीलप्रमाणे होती.

केंद्रीय न्यायव्यवस्था :—

शिवाजीच्या केंद्रीय न्यायव्यवस्थेत राजा, राजमंडळ, हुजूर मजलीस व गोतसभा किंवा गोतमजलीस या न्यायालयीन संस्था न्यायदानाचे कार्य करीत असत.

१. राजा :—

शिवकाळात राजा हाच सर्व न्यायव्यवस्थेचा प्रमुख असे. राजाच्या मदतीला राजमंडळ, ब्राम्हणसभा या दोन महत्वाच्या सभा असत. राजा शिवाजी रायगडावर बसून न्यायदानाचे व अपिल ऐकण्याचे काम करीत असे. राजाला त्याच्या कामात मदत करण्यासाठी राजमंडळ असे.[१] या राजमंडळात अष्टप्रधान मंडळ, खाजगी सचिव, त्यांच्या हाताखाली काम करणारे दुय्यम मुतालिक इत्यादी लोक असत. काही वेळा विद्वान लोकांना राजमंडळात सामील करून घेतले जात असे. अशा लोकांना सभासद असे म्हटले जाई. राजमंडळातील या सर्व सभासदांची नेमणूक स्वत: छत्रपती करीत असे. हे सर्व सभासद छत्रपतीला जबाबदार असत आणि छत्रपतींची मर्जी असेपर्यंतच ते राजमंडळात राहू शकत. सन १६७४ मध्ये हे राजमंडळ अधिकत्रतपणे अस्तित्वात आले. हिंदूधर्मशास्त्रानुसार राजा हाच न्यायखात्याचा प्रमुख झाला. न्यायाधीश व पंडितराव हे दोन मंत्री स्वतंत्रपणे न्यायदानाचे कामकाज पाहू लागले.

केंद्रीय न्यायालयाचे कामकाज दोन पध्दतीने चालत असे. त्यातील पहिली पध्दत म्हणजे स्वत: राजा हा मंत्र्यांच्या मदतीने निकाल देत असे. त्याला 'राजमुद्रा' असे म्हणत व ज्यावेळी एखाद्या दरबारात उघडपणे खटल्याचे कामकाज चालत असे तेव्हा त्याला 'धर्मसभा' किंवा 'हुजूर मजलिसा' असे म्हणत.

२. न्यायाधीश व पंडितराव:—

शिवकालीन केंद्रीय न्यायव्यवस्थेतील राजाच्या खालोखालचे अधिकारी म्हणजे न्यायाधीश व पंडितराव हे होत. हे दोन मंत्री राजाने नेमलेले असत व इतर मंत्र्यांप्रमाणे तेही कामकाज करीत असत. न्यायाधीशाने इतर प्रचलित असलेल्या कायद्यांचा विचार करून निकाल द्यावा असे त्याच्यावर बंधन असे. तसेच त्याने धर्मशास्त्राला अनुसरून निकाल करावा, त्याच्या निकालावर राजाची संमतीदर्शक सही असावी. न्यायाधिशाची अधिकार कक्षा राज्यातील सर्व खटल्यांवर चालत असते.[२]

काही खटले शिवाजी न्यायाधीश व पंडितराव यांच्याकडेच चालविण्यास देत असे. न्यायाधीश व पंडितराव हे चांगले ज्ञानी असावेत किंवा त्यांना कायद्याचे चांगले ज्ञान असावे. याबद्दल शिवाजी दक्ष असे. या दोघांच्या जागी साधारणपणे ब्राम्हण कुटुंबातील व्यक्तींची निवड केली जात असे. अशा व्यक्तींची निवड करताना बुध्दिमत्ता, प्रामाणिकपणा, नि:पक्षपातीपणा, हिंदू कायद्यांचे व रूढींचे ज्ञान असणे हे गुण आवश्यक मानले जात असत.

Principal
S.S.G.M.College
Kopargaon

Nibandha Mala(*UGC CARE Journal*) ISSN 2277-2359
Vol-12-Issue-02
February 2020

दलित साहित्य में उन्नत बुद्धिबल एवं नारी चेतना

प्रा.डॉ.राजाराम कानडे,
हिंदी विभागाध्यक्ष,
एस.एस.जी.एम.कॉलेज,कोपरगांव
जि.अहमदनगर (महारा ट्र)
Mobile No.9423202603

- प्रस्तावना–

दलित साहित्य वस्तुत: दलित साहित्यकारों द्वारा लिखा गया अंबेडकरी चेतना का दस्तावेज है। वह दलित मार्नस का प्रकाश पूंज है जो अंबेडकरी आंदोलन से अंधेरे में उभरा है।यह साहित्य असल में अस्पृश्य, अछूत लोगों की वेदना, विद्रोह, नकार, विज्ञाननि ठा एवं सामाजिक प्रतिबद्धता के निर्वाह को प्रस्तुत करता है। अत: यह साहित्य गुलाम को गुलामी से अवगत करनेवाला क्रांतिकारी मानसिकता का प्रतीक है। मराठी तथा हिंदी दलित नाटक्कारोंपर डॉ.बी.आर. अंबेडकर के विचारों, कृतित्व का सर्वाधिक असर है।

- आशय (**Abstract**):–

चेतना एक प्रेरणा, प्रवृत्ति तथा क्ति है जो अन्याय के खिलाफ विद्रोह का भाव पल्लवित करती है। चेतना से सीधा तात्पर्य प्राणशक्ति तथा जीवनशक्ति, सतर्कता, नित्य चिंतन मनन से है। एकाध वि य के बारे में नित्य चिंतन करके अपनी समझ को बढावा देना भी चेतना है। जाहिर है कि चेतना विकास तथा जागृति का दूसरा नाम है। मानव के दोन रूप हैं। एक पुरू और दूसरा रूप नारी है। ये एक दूसरे के लिए बने जरूर है मगर हक तथा अधिकार प्रदान करते समय जाति, लिंग, वर्ण के धरातल पर नारी पर अन्याय, अत्याचार करने का प्रयास होता है। नारी चेतना से तात्पर्य एक ऐसे क्ति है जिसने हर मोड तथा हर युग में पुरू वर्ग को यथोचित प्रेरित किया है तथा यथायोग्य परिवर्तन हेतु मानवता का संचार किया है। अत: हिंदी दलित नाटय साहित्य में अभिव्यक्त दलित नारी चेतना का अनुशीलन एक जिज्ञासा का वि य है।

- ब्दसंकेत (**Keyword**):–

भारत व र्ष में 'नारी' हर युग में प्रताडित रही है और दलित नारी दोहरे ाप से पीडित है। दलित तथा सवर्णोंद्वारा पीडित है । लिहाजा, नारी क्ति या चेतना के प्रति अध्ययन होना अनिवार्य है।

I. दलित साहित्य चेतना में उन्नत बुद्धिबल :–

दलित साहित्य में सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक वि मता तथा ो ण एवं दयनीयता को प्रामाणिकता से अभिव्यक्त किया हैं। हिंदू धर्म–ग्रंथों ने समाज को दिशाहीन किया है। इस कथन की समीक्षा डॉ. शरणकुमार लिंबाले ने इसतरह की है, 'हिंदू धर्म व्यवस्था ने दलितों की छाया, स्पर्श, वाणी को अस्पृश्य माना है। उसे जन्मना अस्पृश्य और गुनहगार माना है। दलित संपत्ति जमा न करें, वे गॉव के बाहर रहे। और कुत्ते और गधे ही उनकी संपत्ति है, वे सोने के आभू ण न पहने। इतना ही नहीं वे मिट्टी के बर्तनों में ही अन्नग्रहण करें। अपना नाम अमंगल और अभद्र रखे। ऐसे अनेकों आदेश हिंदू धर्मो में भरे पडे हैं।'[1]दलित इस आधुनिक ब्द के लिए

Copyright©authors

Principal
S.S.G.M.College
Kopargaon

ISSN : 2321-2160 Impact F. 3.1

हिंदी मीडिया : रोजगार प्राप्ति के अवसर

प्रा.डॉ.योगेश विठ्ठल दाणे,
सहा.प्राध्यापक (हिंदी विभाग)
एस.एस.जी.एम.कॉलेज, कोपरगांव
Email-yogeshdane11@gmail.com
दूरध्वनि– ९०४९८६६८५२

सारांशिका–

आज वर्तमान युग तकनीकी और सूचना प्रोद्योगिकी का युग कहा जा सकता है । इस युग में कई क्षेत्रों में तरह–तरह के परिवर्तन पाए जाते है । तकनीकी के कारण ही हम एक–दूसरे के निकट पहुँच चुके हैं । अन्य क्षेत्रों में हुए बदलावों के साथ–साथ हिंदी भाषा तकनीकी बदलाव लाने में पीछे नहीं है । आज हिंदी केवल बोलचाल की भाषा न रहकर वह 'विश्व संवाद' का एक सशक्त भाषा का रूप लेकर तेजी से ऊभर चुकी है । जिसका विश्व समुदाय तहेदिल से स्वागत कर रहा है । आज दुनिया के ४० से अधिक देशों के ६०० से अधिक विश्व विद्यालयों और स्कूलों में हिंदी की पढाई हो रही है । दुनिया के सबसे ताकतवर देश अमरीका में ३० से अधिक विश्व विद्यालयों में भाषायी पाठयक्रम में हिंदी को महत्वपूर्ण दर्जा हासिल है । वैश्वीकरण के माहौल में अब हिंदी को महत्वपूर्ण दर्जा हासिल है । वैश्वीकरण के माहौल में अब हिंदी विदेशी कंपनियों के लिए भी लाभ का एक आकर्षण भाषा व जरिया बनने लगी है । वे अपने उत्पादों को जनता तक पहुँचाने के लिए हिंदी भाषा को माध्यम बना रहे है । कहना संगत होगा कि आज पूरा कार्पोरेट कल्चर ही हिंदीमय होने से वैश्विक फलक पर हिंदी के बढते प्रचार प्रसार से रोजगार के कई अवसर प्रगति के किवाडपर सॉकल बजाते दिखाई दे रहे है ।

वर्तमान समय में मीडिया यह रोजगार प्राप्ति का सबसे प्रमुख माध्यम रहा है । मीडिया अर्थात जन माध्यम एक ऐसा अनिवार्य और उपयोगी तत्व है जिसके बिना मानव समाज की कल्पना नहीं की जा सकती । संचार मानव जीवन की मुलभूत आवश्यकता है । संचार के लिए माध्यम होना आवश्यक है । अर्थात् मनुष्य जो संचार करता है वह किस रूप में है वाचिक, लिखित अथवा संकेतों–प्रतीकों के द्वारा । संचार के माध्यम ही जनमाध्यम अर्थात् मीडिया कहलाते है ।

● **संकेत शब्द–** माध्यम, जनसंचार प्रौद्योगिकी रोजगार आदि ।

'जनसंचार' निरंतर प्रक्रिया का नाम है । वह मानव समाज से अभिन्न है । यह मानने में कोई अस्वीकृति नहीं होनी चाहिए कि भाषा मनुष्य और उसकी मनुष्यता की पहचान का स्थायी संदर्भ है, विचार के प्रकटीकरण का माध्यम है । यहाँ तक कहा जा सकता है कि मानव का निरंतर विकास भाषा से ही संभव है ।

अध्ययन पध्दति – संकलित साहित्यिक सामग्री का विश्लेषण एवं निष्कर्ष ।

प्रस्तावना–

भाषा संप्रेषण का प्रमुख माध्यम है । संप्रेषण एक ऐसा प्रयास है, जिसके माध्यम से एक व्यक्ति दूसरों के विचारों को समझ सकता है । संचार मानव व्यवहार को प्रभावित करता है । यह प्रत्येक समाज की आवश्यकता है । संप्रेषण के अभाव में व्यक्ति का विश्व उसी तक सीमित रहता है । यह मानने में कोई अस्वीकृति नहीं होनी चाहिए कि भाषा मनुष्य और उसकी मनुष्यता की पहचान का स्थायी संदर्भ है, विचार के प्रकटीकरण का माध्यम है । संचार माध्यमों में भाषा की बोधगम्यता सबसे अनिवार्य तत्व है । संचार भाषा के सभी गुण हिंदी में है । जिसके कारण वह विश्वभाषा बन रही है । यह बात हम सबके लिए गौरवपूर्ण है । हिंदी का बढता दायरा व प्रभाव के उपयोगिता से रोजगार में बढोत्तरी हो रही है । मुद्रित और इलेक्ट्रॉनिक माध्यमों में हिंदी अपना अस्तित्व बना चुकी है । सन १८२६ ई.में हिंदी का पहला समाचार पत्र निकला तब से लेकर आज तक पत्र–पत्रिकाओं से लेकर हर क्षेत्र में जैसे साहित्य, व्यापार, उद्योग, विज्ञान, कृषी, बैंक, कंपनियों कला, खेल, शिक्षा तथा जनसंचार आदि विविध क्षेत्रों में विभिन्न प्रयोजनों को साधनेवाली भाषा बन गयी है । आज भारत में सबसे अधिक २०,५८९ समाचार पत्र हिंदी में प्रकाशित होते है । यही बात हम सबके लिए गौरवपूर्ण है । हिंदी का बढता दायरा व प्रभाव के उपयोगिता से रोजगार में बढोत्तरी हो रही है । हिंदी भाषा की जनसामान्य में बढती रूचि के कारण आज मीडिया में रोजगार के असीम अवसर उपलब्ध हैं । अब जनसंचार क्षेत्र व्यवसाय के रूप में तेजी से ऊभरकर सामने आ रहा है । आज इलेक्ट्रॉनिक मीडिया, प्रिंट मीडिया के अलावा इंटरनेट और कॉर्पोरेट संचार तक विकसित हुआ है । आधुनिक विश्व आज संचार विकास व व्यावसायिक विकास को एक–दूसरे के पूरक के रूप में देख रहा है ।

जनसंचार अर्थ, परिभाषा एवं स्वरूप–

'जनसंचार' दो शब्दों के मेल से बना है–'जन' अर्थात जनता और 'संचार' मतलब किसी को आगे बढाना, चलना या फैलाना । इस दृष्टि में जनसंचार का अर्थ है, सूचनाओं को एक स्थान से दूसरे स्थान तक पहुँचाना है । यदि हम किसी विचार या जानकारी को किसी भाषा के माध्यम से जनसमूह तक पहुँचाते है तो इस प्रक्रिया को 'जनसंचार'

Principal
S.S.G.M.College
Kopargaon

'Akshar Wangmay' UGC Approved & Peer Reviewed International Reserch Journal | ISSN : 2229-4929
Folk Literature & Folk Media | RNI: MAHMAR-36829-2010 | February - 2020

भोजपुरी लोकगीतों का काव्य सौंदर्य

प्रा.डॉ.योगेश विठ्ठल दाणे,
सहा.प्राध्यापक (हिंदी विभाग)
एस.एस.जी.एम.कॉलेज, कोपरगॉव

शोध संक्षेप :

मनुष्य का जीवन नाना प्रकार के संस्कारों द्वारा संस्कृत बनाया जाता है । हिंदुओं के प्रधान १६ संस्कार है परंतु इनमें जनेऊ (यज्ञोपवीत) विवाह तथा मृत्यु ही ज्यादातर मुख्य एवं प्रचलित तथा सभी लोगों द्वारा किये जाते हैं । इन अवसरों पर ब्राम्हण पुरोहित वैदिक मंत्रों को उच्चारण कर विधी—व्यवहार को सुसंपन्न बनाता है, परंतु स्त्रियाँ अवसर के अनुरूप नाना प्रकार की मनोहर गीतों के माध्यम से उसे सुमधुर तथा संगीतमय बनाती है। इन गीतों की धुन, सुर व लय इतनी मार्मिक होती है कि अन्तर्मन को छूकर हृदय को द्रवीभूत कर देती है । समाज में धर्म के प्रति गहरी आस्था होने के कारण ही प्रत्येक समाज अपना प्रत्येक शुभकार्य धार्मिक रीति से आरम्भ करते हैं । प्रत्येक शुभारंभ के लिए 'शुभरीत' अपनायी जाती है । प्रत्येक रीत का गीत गाया जाता है । महाराष्ट्र में भी रीत व गीत का चोली—दामन का साथ है । रीत तथा गीत इस प्रदेश की संस्कृति का महत्वपूर्ण अंग है जिस प्रकार शरीर को प्राणों से अलग नहीं किया जा सकता उसी प्रकार रीत को गीत से तथा गीत को रीत से अलग नहीं किया जा सकता । वास्तव में कहा जाए तो लोकगीत की महत्ता इसलिए बढ—चढकर मानी जाती है, कि इसमें पीडा के साथ ही उसके कारणों को भी बखूबी प्रकट किया जाता है ।

मूल शब्द — लोक, रीत, वेद, संस्कृति, लोकगीत ।

प्रस्तावना :

भारतीय संस्कृति का सच्चा समग्र तथा स्वाभाविक चित्रण लोकसाहित्य के लोकगीतों में उपलब्ध होता है लोक कंठ से निवसित, लोकस्मृति में विलसित, लोक साहित्य की अमूल्य निधियाँ विशेषत: महाराष्ट्र की मराठी, उत्तरप्रदेश की भोजपुरी बुंदेलखंड की बुंदेली आदि भाषाओं के लोकगीतों में भारतीय संस्कृति का ऐसा अनोखा संगम दिखाई देता है, जो अन्यत्र अति दुर्लभ है । इन लोकगीतों में नियम के बंधन नहीं होते है । यह जनपदीय बोली के माध्यम से व्यक्त होता है । यह जनपदीय बोली के माध्यम से व्यक्त होता है । अभिव्यक्ति की स्वतंत्रता का यह सर्वोत्तम मंच है । देश के जन—जीवन को इसके द्वारा केवल अभिव्यक्ति ही नही मिलती है, दिशा का ज्ञान भी होता है । समस्त लोक में जो भावनाएँ गीतबध्द होकर व्यक्त हुई, उनके लिए 'लोकगीत' शब्द उपयुक्त है । इसीलिए लोकगीत का सीधा सम्बन्ध किसी देश की परंपरित संस्कृति से होने के कारण ही म.गाँधी ने लोकगीतो को 'समूची 'संस्कृति' का पहरेदार' कहा है । दरअसल किसी देश के लोकगीत उस देश की जनता के हृदय के उद्गार है । वे उनकी हार्दिक भावनाओं के सच्चे प्रतीक माने जाते है । यदि किसी देश की सभ्यता एवं संस्कृति का अध्ययन करना हो तो सर्वप्रथम उनके लोकगीतों का अध्ययन करना होगा । क्षेत्र विशेष के लोक में पलनेवाले लोकगीतों के नाम से उनका नामकरण होता है—जैसे महाराष्ट्र का मराठी लोकगीत, बुदेलखंड का बुंदेली, गुजरात का गुजराती, भोजपुरी क्षेत्र का भोजपुरी लोकगीत आदि । लोकगीतों की उत्पत्ति जन—जीवन की यथार्थ भावभूमि से होती है । इनमें औपचारिकता एवं कृत्रिमता के स्थान पर सहज जीवन की सहजानुभूति होती है ।

लोकगीत अर्थ परिभाषा एवं स्वरूप:

'लोक' शब्द अत्यन्त प्राचीन है, साधारण जनता के अर्थ में इसका प्रयोग सर्वप्रथम ऋग्वेद में अनेक स्थलों पर किया गया है । लोक के लिए जन और जनता शब्द प्रयोग मैत्रायणी संहिता में किया गया है ।

यह शब्द संस्कृत के 'लोकदर्शने' धातु में 'घत्र' प्रत्यय के लगाने से निष्पन्न हुआ है ।''[१] जिसका अर्थ है देखना । इसका लट् लकार में अन्य पुरूष एकवचन का रूप होगा—'लोकते' अत: लोक का अर्थ हुआ देखनेवाला । इस प्रकार वह समस्त जनसमुदाय जो इस क्रिया को करता है—'लोक' कहलाता है ।''[२] इसी तरह उपनिषदों में अनेक स्थानों में 'लोक' शब्द व्यवहृत हुआ है । महावैयाकरण पाणिनि ने अपने 'अष्टाध्यायीं' में 'लोक' तथा 'सर्वलोक' शब्द का उल्लेख किया है तथा इससे 'ठत्र' प्रत्यय करने पर ''लौकिक' तथा सर्वलौकिक शब्दों की उत्पत्ति की है । श्रीमद्भगवद्गीता में श्रीकृष्ण यहाँ तक कहते है कि लोक और वेद में मैं 'पुरूषोत्तम' नाम से प्रसिध्द हूँ—

> **''यस्मात्क्षरमतीतोड हमक्षरदीप चोत्तम् :**
> **अतोडस्मि लोके वेदेच प्रथित: पुरूषोत्तम : ।।''[३]**

Principal
S.S.G.M.College
Kopargaon

143

साहित्य, कला आणि लोकसंस्कृतीला वाहिलेले त्रैमासिक

तिफण

वर्ष १० वे अंक - ४ था जानेवारी ते मार्च - २०२०

भाग - २

UGC CARE Listed Journal
ISSN 2231-573X

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

❖ संपादक ❖

डॉ. शिवाजी हुसे
मराठी विभाग प्रमुख
शिवाजी महाविद्यालय, कन्नड, जि. औरंगाबाद.

Principal
S.S.G.M.College
Kopargaon

वर्ष - १० वे - अंक - चौथा - जानेवारी ते मार्च - २०२०
तिफण - ISSN 2231 - 573X

३२. मराठी भाषेचा अभिमान प्रकट करणारा महानुभाव संप्रदाय

डॉ. कैलास सोनू महाले
सहाय्यक प्राध्यापक, रयत शिक्षण संस्थेचे, एस. एस. जी. एम. कॉलेज, कोपरगांव, जि. अहमदनगर.

महानुभाव संप्रदाय हा मध्ययुगीन महाराष्ट्रात निर्माण झालेला एक महत्त्वाचा धर्मसंप्रदाय आहे. बाराव्या शतकात हा संप्रदाय उदयाला आला. या संप्रदायाचे संस्थापक श्रीचक्रधरस्वामी हे मुळचे गुजराथी होते. गुजरातेतून महाराष्ट्रात आल्यावर त्यांनी महानुभाव पंथाची स्थापना केली. श्रीचक्रधरस्वामींनी आपली पंथीय विचारप्रणाली महाराष्ट्रात रूजवावयास सुरूवात केली त्यावेळी देवगिरीचा यादवराजा रामदेव यांची राजवट होती. ही राजवट आर्थिकदृष्टया संपन्न असल्याचे इतिहासात नमूद असले तरी दुसरीकडे सामाजिक विषमता मोठया प्रमाणात होती. अंधश्रध्देचे स्तोम माजले होते. सामान्य माणसाला धर्माचा नेमका हेतू माहित नव्हता. अशातच हेमाड पंडित नावाच्या रामदेवराजाच्या दरबारी असलेल्या पंतप्रधानाने 'चतुर्वर्गचिंतामणी' सारख्या ग्रंथातून जातीयवाद व व्रतवैकल्याचा पुरस्कार केल्याने सामान्य माणसाचा सामाजिक, धार्मिक व आर्थिक कोंडमारा होत होता. अशा बिकट परिस्थितीत पारंपरिक सामाजिक विषमता दूर करणे, व्रतवैकल्यादी गोष्टीपासून सामान्य लोकांना दूर सारीत त्यांच्यात आत्मविश्वास निर्माण करणे आवश्यक होते. यातूनच सामाजिक हित साधले जाणार आहे हे स्वामी चक्रधरांनी ओळखले, त्या दृष्टीने त्यांनी सर्वसामान्यांना पटतील असे विचार त्यांना समजतील अशा लोकभाषेतून म्हणजे मराठीतून सांगावयास सुरूवात केली. या काळात संस्कृत ही ज्ञानप्राप्तीची भाषा होती. धर्माचे तत्त्वज्ञान याच भाषेतून सांगितले जात होते. ज्ञानभाषा व लोकभाषा वेगवेगळया असल्याने सामान्य बहुजन समाजाला ज्ञानप्राप्तीचा मार्ग मोकळा नव्हता. वारकरी संप्रदायाचे प्रवर्तक संत ज्ञानदेवांनी ज्ञानेश्वरीच्या रूपाने लोकभाषेतून सामान्यजनांना ज्ञान सांगण्याचे कार्य केले असले तरी त्याचे बीजारोपण श्रीचक्रधरांनी ज्ञानेश्वरांपूर्वी कित्येक वर्ष आधी केले होते. सुमारे बाराव्या शतकापासून ते सतराव्या शतकाच्या उत्तरार्धापर्यंत महानुभावीय वाङ्मय निर्माण झाले होते. प्रारंभीचे हे वाङ्मय वैविध्यपूर्ण व समृध्द असून महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक इतिहासाच्या दृष्टीने या वाङ्मयाचे स्थान महत्वाचे आहे.

चक्रधरस्वामींचा जन्म जरी गुजराथेत झाला असला तरी त्यांचे सारे आयुष्य महाराष्ट्रात गेले. महाराष्ट्र हीच त्यांची धर्मभूमी व कर्मभूमी ठरते. महानुभाव संप्रदायाची पाळेमुळेच महाराष्ट्राच्या मातीतून निर्माण झाली असल्यामुळे या पंथाचे वाङ्मय मराठीतून निर्माण होणे स्वाभाविक होते. श्रीचक्रधरोत्तर काळातच पंथाला अनेक व्यासंगी पंडित अनुयायी लाभले. त्यांना संस्कृत भाषेतून पंथीय वाङ्मय निर्माण करता आले असते, परंतु स्वामींनीच स्वतः मराठी भाषेतून आपले तत्वज्ञान सामान्यांना सांगितले होते. बहुजनांबद्दल असलेल्या कणवेपोटी त्यांनी आपल्या धर्मप्रसाराचे माध्यम म्हणून लोकभाषा वापरली. खरे तर स्वामी चक्रधर हे बहुभाषी होते. संस्कृतवर त्यांचे प्रभुत्व होते, परंतु संस्कृत ही समाजातील उच्चवर्णीयांची मिरासदारी होती व हिंदू धर्माचे सर्व धर्मग्रंथ संस्कृत भाषेतच होते. त्यामुळे सामान्य माणूस या शास्त्रांपासून, ज्ञानापासून वंचित राहिला होता. म्हणूनच त्यांच्या

Principal
S.S.G.M.College
Kopargaon

- १० वे - अंक - चौथा - जानेवारी ते मार्च - २०२०
रण - ISSN 2231 - 573X

१२. संत तुकारामांच्या अभंगातील पुरोगामित्वाची धारणा

प्रा. डॉ. बाबासाहेब शेंडगे
मराठी विभाग प्रमुख, रयत शिक्षण संस्थेचे, एस. एस. जी. एम. कॉलेज, कोपरगांव, जि. अहमदनगर.

वारकरी संप्रदाय हा महाराष्ट्राच्या सामाजिक जीवनाला क्रांतिकारक वळण लावणारा संप्रदाय आहे. महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक इतिहासात संत तुकारामांचे स्थान अद्वितीय असे आहे. संत एकनाथांनंतरचे भागवत संप्रदायातील श्रेष्ठ असे संत म्हणून त्यांचेकडे पाहिले जाते.

संत तुकारामांची अभंगवाणी गेल्या साडेतीनशे वर्षाच्या काळात महाराष्ट्रवाणीचा अविभाज्य भाग बनला आहे. मराठी माणसांच्या ओठाओठांवर आजही तुकारामांचे अभंग खेळत आहेत. तुकोबांचे समाज चिंतन सखोल तसेच व्यापकही आहे. "उजळाया आलो वाटा । खरा खोटा निवाडा" असे ते सांगतात. समाजातील पाखंडी व दांभिक प्रवृत्तींचा त्यांनी समाचार घेतला आहे. समाजातील अपप्रवृत्तींवर त्यांनी आघात केला आहे."०१

धर्माविषयीच्या अपसमजूती व भोळसटपणा यांचेविरूध्द सावध करणे ही तुकारामांची भूमिका आहे. धर्माच्या नावाखाली अधर्म चालला असेल व भोळयाभाबडया बांधवांची फसवणूक होत असेल तर त्यावर संत तुकाराम कडाडून प्रहार करतात. धर्माचे पालन करणे, पाखंडाचे खंडन करणे यासाठी त्यांनी आपली वाणी आणि लेखणी झिजवली आहे.

भक्तीच्या मार्गातील आडवाटा तुकारामांना टाळावयाच्या होत्या, सर्वसामान्यांचा मुख्य मार्ग मोकळा आणि प्रकाशमान करायचा होता. अज्ञानींनी चालविलेल्या जाखाई, जोखाई, सटोबा, म्हसोबा अशा क्षुद्र दैवतांची उपासना त्यांना थांबवायची होती. पंडितांमध्ये असलेला शैव-वैष्णव वाद मिटावयाचा होता. धर्म क्षेत्रातील समतेचा संदेश त्यांना द्यावयाचा होता. म्हणूनच त्यांच्या समाजचिंतनाला निर्देशाचे व वैचारिकतेचे अधिष्ठान आहे.

देवासंबंधी संत तुकाराम रोखठोक समज देतात, "स्वतः धर्माप्रमाणे वागून इतरांना धडा घालून देण्याचे ज्यांचे कर्तव्य ते समाजातील पुढारलेले ब्राम्हण क्षत्रिय हे वर्ग षडरिपूंच्या आहारी असून धर्मच्युत झाले होते किंवा भलत्याच गोष्टींना धर्म मानू लागले होते याची तुकोबांना फार खंत वाटली म्हणून समाजात माजलेल्या दंभाचे व ढोगांचे निरीक्षण करून त्याला स्वधर्म प्रवण करण्याचे कार्य त्यांनी केले."०२ शतकानुशतके समाज अंधश्रध्देच्या अंधारात बुडून गेला आहे. अनेक प्रकारच्या अनिष्ट प्रथा, रूढी. परंपरा, जत्रा आणि यात्रा अनेक प्रकारची कर्मकांडे पशुहत्या आणि व्रत्तवैकल्ये चालू आहेत. यामधून समाजाचे शोषण पिळवणूक, फसवणूक आणि प्रसंगी छळही होतो. त्यामुळे समाज दुबळा कर्तव्यशून्य व दैववादी बनतो. या अंधश्रध्देचा नाश करण्यासाठी संत तुकारामांनी आपल्या अभंगातून कडाडून प्रहार केलेले आहेत. जगाला नीति द्यावी वाट चुकलेल्या बांधवांना नीतीचा विचार द्यावा असे ते आपल्या अभंगात सांगतात. माणसाच्या वैयक्तिक चारित्र्याच्या शुध्दतेबरोबरच त्यांचे सामाजिक चारित्र्यही शुध्द असावे असा आग्रह धरतात. अनेक देव देवता त्यांची अर्थशून्य पूजा, भल्याभल्या उपासनेच्या पध्दती, अंधश्रध्दा,

Principal
S.S.G.M.College
Kopargaon

150

Nibandha Mala*(UGC CARE Journal)*

ISSN 2277-2359

Vol-12-Issue-03

March 2020

मोखाडा तालुक्यातील रयत शिक्षण संस्थेचे शैक्षणिक कार्य

प्रा.झरेकर रमेश सोनू,
संशोधक विद्यार्थी,
टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे
rszarekar@gmail.com
Mobile No.9423749138

प्रस्तावना :

प.डॉ.कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी दि.४ ऑक्टोबर १९१९ मध्ये सातारा जिल्ह्यातील काले येथे रयत शिक्षण संस्थेची स्थापना केली. काले येथील वसतीगृहाच्या रूपाने कर्मवीरांनी संस्थेच्या कार्याची सुरूवात केली. या वसतीगृहात सर्व जाती, धर्मांची मुले एकत्र राहून शिक्षण घेत असत. सर्व सामाजिक भेद नष्ट करून समता, बंधुता, मानवता याकडे स्वावलंबनाने संस्थेची वाटचाल सुरू केली. भाऊरावांनी महाराष्ट्राच्या खेडयापाडयापर्यंत ज्ञान गंगेचे असंख्य प्रवाह नेवून महाराष्ट्रातील बहुजन समाजामध्ये एक नवीन सामर्थ्य व आत्मविश्वास निर्माण केला.[१]

भाऊरावांनी प्राथमिक शिक्षणाच्या कार्यास सुरूवात केली. माध्यमिक शिक्षणाच्या प्रसारासाठी त्यांनी संस्थेचे कार्यालय सातारा येथे आणले. सातारा येथे "श्री छत्रपती शाहू बोर्डींग हाऊस" या वसतीगृहाची स्थापना केली. शिक्षकांना प्रशिक्षण देण्यासाठी अध्यापक विद्यालये सुरू केली. यानंतर संस्थेमार्फत शैक्षणिक शाखा काढण्यासाठी १९३५ साली संस्था रजिस्टर करण्यात आली. सन १९४० मध्ये सातारा येथे महाराजा सयाजीराव गायकवाड माध्यमिक विद्यालय सुरू केले. या विद्यालयातील सर्व जाती धर्मांची विद्यार्थी एकत्र राहून कष्ट करून शिक्षण घेत असत.[२]

आज या संस्थेच्या माध्यमिक शिक्षणाच्या शाखा महाराष्ट्रातील १४ जिल्ह्यामध्ये व कर्नाटकातील बेळगांव भागात ज्ञानदानाचे कार्य करीत आहेत. जनतेच्या आग्रहानुसार भाऊरावांनी सातारा येथे १९४७ मध्ये फ्री ॲंड–रेसिडेन्सियल कॉलेजची स्थापना केली. या कॉलेजमध्ये 'कमवा व शिका' ही योजना सुरू केल्यामुळे गरीबांच्या मुलांना उच्च शिक्षणाची सोय झाली.

रयत शिक्षण संस्थेने ठाणे जिल्ह्यातील मोखाडा तालुक्यात शैक्षणिक कार्यास सुरूवात करून आदिवासी अतिदुर्गम भागात लोकांना शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून दिली.

माध्यमिक विद्यालयाची स्थापना :

मोखाडा हा तालुका ठाणे जिल्ह्यातील अतिशय मागास, डोंगराळ, आदिवासी, अतिदुर्गम तालुका आहे. या तालुक्यात ९९ टक्के आदिवासी जमातीचे वास्तव्य असून, वारली, कोकणा, कातकरी, महादेव कोळी, ढोर कोळी, म.ठाकुर, क.ठाकूर इ. आदिवासी जमातीचे लोक राहतात. मोखाडा या आदिवासी व अतिदुर्गम भागात माध्यमिक शिक्षणाची सोय नसल्यामुळे आदिवासी समाज शिक्षणावाचून वंचित राहत होता. आदिवासी समाजाला शिक्षण मिळावे म्हणून मोखाडा येथील सामाजिक कार्यकर्ते कै. परशुराम मोहिनीराज मुळे व व्यापारी पेठेतील काही व्यापारी हे इ.स. १९५६ साली तत्कालीन जव्हार संस्थानचे राजे श्री.यशवंतराव मुकणे महाराज यांच्याकडे गेले. मोखाडा येथे माध्यमिक शिक्षण देणारे एक हायस्कुल गोखले एज्युकेशन सोसायटीच्या वतीने सुरू करावे असा प्रस्ताव त्यांच्यासमोर मांडला. परंतु या प्रस्तावास श्री.यशवंतराव मुकणे महाराज यांनी मान्यता देण्याऐवजी वाघिणीचे दुध पिण्याचे साहस तुम्ही मंडळी कशी करता ![३]

हायस्कूल चालविणे म्हणजे हत्ती पोसण्यासारखे आहे. तेव्हा तुम्ही हा नाद सोडा असे समजावून सांगितले. तरी कै. परशुराम मुळे व इतरांनी आपले प्रयत्न चालू ठेवले. मोखाडा पंचायत गटातील बहुविध गटाचे तत्कालीन अधिकारी श्री.शाम पेडेकर

Copyright©authors

Principal
S.S.G.M.College
Kopargaon

ISSN 2277-2359
Vol-12-Issue-03
March 2020

अहमदनगर जिल्हयातील रझाकार विरोधी चळवळीत कॉम्रेड वसंत राक्षसभुवनकर यांचेकार्य

सादरकर्ते

डॉ. विधाटे गणेश शंकर,

इतिहास विभाग,

रयत शिक्षण संस्थेचे,

एस.एस.जी.एम.कॉलेज,

कोपरगांव, ता. कोपरगांव जि. अहमदनगर ४२३६०१

मोबाईल : ९२२५२२२२४१

e-mail : prof.gsmali@gmail.com

शोध निबंधाचा उद्देश :

१. रझाकार संघटनेच्या स्थापनेची पार्श्वभूमी जाणून घेणे.
२. सातवा निजाम मीर उस्मान अली खान याच्या प्रतिगामी व अक्षम्य धोरणाचा मागोवा घेणे.
३. भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाच्या रझाकार विरोधी लढ्याच्या भूमिकेचा आढावा घेणे.
४. अहमदनगर जिल्हा कम्युनिस्ट पक्षातील कार्यकर्त्यांच्या रझाकार विरोधी लढ्यातील कार्याचा मागोवा घेणे.
५. कॉम्रेड वसंत राक्षसभुवनकर यांचे रझाकार विरोधी चळवळीतील योगदान व हौतात्म्य याचा आढावा घेणे.

शोध निबंधाची कार्यपध्दती :

शोध निबंधासाठी ऐतिहासिक संशोधन पध्दतीचा वापर केला आहे. प्राथमिक व दुय्यम साधने, वृत्तपत्रे, भामाठाण येथील कॉम्रेड वसंत राक्षसभुवनकर यांच्या ऐतिहासिक स्मारकास भेट देऊन माहिती गोळा करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

Principal
S.S.G.M.College
Kopargaon

Copyright ©authors

MAHMUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 Online National Conference | Vidyawarta | September 2020 Issue 09 | 56

08

"21st Century Job Opportunities & Challenges in Higher Education"

Dr. Nikam Vijay Balkrishna
Rayat Shikshan Sanstha's,
SSGM College, Kopargaon
Vice Principal, Commerce

Abstract :

With the innovation of internet and its associated technology – enabled, screen-to-face interfaces (e.g. mobile phones, interactive television), a new era of marketing and sales has emerged . Many academics and practitioners have called for new rules and urged debate about fundamental tenets of digitalization and sales jobs for Indian graduate students .Segmentation, mass marketing and regionalized programs they lost their richness. Skilled and unskilled Employees and businessman those who recruited for this activity they are now lost their earning sources. At the other hand extreme, pundits and academicians not changing the syllabus and teaching methods. Academicians stated that the basics of marketing approach and pathways to competitive advantage have remained the same. In case of online buying sales representative jobs are decreased. If we take helicopter view then traditional shops and malls lost their customer base too.

Key Words :- Digital platforms - Changing work system, Employment for Graduates – online buying , Skilled graduates.

Introduction:

The approach taken in current volume falls between these polar views . That is new levels have been added to the Online buying, window shopping, Wisemans have been pointed to finger graduations, consumer expectations about convenience have forever been alerted and competitive responses happen in real time . In short , these are new exiting changes that have profound impact on the employment in marketing sector . At the same time , some of the fundamentals of business strategy – seeking competitive advantage based on the superior value , building unique resources and positioning in the minds of customer-have remained the Same . Cost reduction is achieved highest targets; due to this practice profitability is increased. Companies have established a direct contact points for the consumers and buyers .

The mission of sales representatives is to approach, register, serve and retain customers . to accomplish this goal, a traditional bricks –and mortar marketer uses of variety of marketing variables including pricing , advertising, and channel choice – to satisfy current and new customers . in this context , the standard marketing –mix toolkit includes such mass – market ing levers as television advertising , direct mail and public relation as well as customer specific marketing techniques such as the use of sales representatives.

If we analyse the last 2 decades in that we came to know that service industry has got tremendous growth in generating jobs. So many graduates and Management graduates got jobs in

(95)

Bnikam

ISBN - 978-81-951099-0-6

Current Trends in Humanities &Commerce

Peer-Reviewed Book Chapter

Chief Editor : Prof. Virag.S.Gawande
Editor : Dr.Dinesh W.Nichit

267

261

ISBN-978-81-951099-0-6

Current Trends In Humanities & Commerce

Prof. Virag.S.Gawande
Dr. Dinesh W.Nichit

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or transmitted, in any form or by any means without permission. Any person who does any unauthorized act in relation to this publication may be liable to criminal prosecution and civil claims for damages.

*First published, **February , 2021***

AADHAR PUBLICATIONS,
Amravati.

ISBN - **978-81-951099-0-6**

Published by
Prof. Virag Gawande for
Aadhar Publications,
Behind Govt. VISH,
New Hanuman Nagar,
Amravati – 444 604.

Printed by
Sarita Graphics,
Amravati
Price-350

ISBN-978-81-951099-0-6

25	शिक्षणतज्ञ लोकमान्य टिळकांची राष्ट्रीय शिक्षणाबाबत विचार आणि कार्यसंपदा — एक अभ्यास **प्रा. डॉ.सौ.वंदना राजेश शिंदे**	210
26	संत एकनाथांच्या भारूडातील लोक प्रबोधन आणि नैतिक शिकवण **प्रा. महेंद्र द. झलके**	229
27	डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे शैक्षणिक कार्य **प्रा. रमेश सोनू झरेकर**	236
28	संत ज्ञानेश्वर एक बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व **प्रा. डॉ. विनोद यू.भालेराव**	245

ISBN-978-81-951099-0-6

डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे शैक्षणिक कार्य

प्रा. रमेश सोनू झरेकर,

प्रस्तावना:

डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचा जन्म २७ डिसें. १८९८ रोजी पापळ,ता. नांदगाव खंडेश्वर,जि. अमरावती येथे एका शेतकरी कुटुंबात झाला. भाऊसाहेबांच्या आईचे नाव राधाबाई व वडीलाचे शामराव असे होते.भाऊसाहेबाचे चौथीपर्यन्तचेप्राथमिक शिक्षण(१९०६- १९१०) या कालावधीत आपल्या जन्मगावी पापळ येथेच झाले. परंतु पुढील माध्यमिक शिक्षणाची सोय पापळ येथे नसल्यामुळे माध्यमिक शिक्षणासाठी त्यांनी १९११ मध्ये चांदुर रेलवेच्या शाळेत ५ वीत प्रवेश घेतला. त्यानंतर भाऊसाहेबाचे माध्यमिक शिक्षण कारंजा लाड येथे सहावी ते आठवीपर्यन्त चे घ्यावे लागले. नंतर अमरावती येथीलहिंदू हायस्कूलमध्ये प्रवेश घेऊन १९१८ मध्ये मॅट्रीकची परिक्षा भाऊसाहेब उत्तीण झाले. भाउसाहेबांनी उच्च शिक्षणासाठी फर्ग्युसन महाविद्यालयात पुणे येथे प्रवेश घेतला.

१९१८-१९२० या कालावधीत महाविद्यालयीन शिक्षणघेत असतांना २५ ऑगस्ट १९२० रोजी उच्च शिक्षणघेण्यासाठी इंग्लंडला गेले. तेथेत्यांनी एडिंबरो विद्यापीठाची एम.ए. व आक्सफर्ड विद्यापीठाची डि. फिल. ही पदवी मिळविली. २५ जाने. १९२५ मध्येवाङ्मयातील धर्माचा उद्गम आणि विकासया विषयावर डॉक्टरेट ही पदवी मिळाली. त्यानंतर बार-ॲट-ला ची कायद्यातील सवोच्चपदवी मिळविली. आर्थिक परिस्थिती चांगली नसल्यामुळे त्यांचावडीलांनी भाऊसाहेबांच्या शिक्षणासाठी आपली शेती गहाण ठेवली व त्यांचे शिक्षण पूर्ण केले. उच्चशिक्षण घेतल्यानंतर १९२६ मध्येभाऊसाहेब भारतात परतले.[१]